

श्रीगणेशायनमः॥ भवसंवितपापौघविध्वंसनविनक्षणं॥ विघ्नांघकारभास्वंतंविघ्न
राज्यमहंभजे॥१॥ बूडामणीकृतविधुर्वक्त्यीकृतवासुकिः॥ भवोभवतुभव्यायली
लीलातांडवपंडितः॥१॥ निजतिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तविरंतनोक्तिभिः॥
विशदीकरवाणिकौतुकान्नतुराजीवदयावशंवदः॥२॥ सद्रव्यागुणगुंफितासुक
तिनांसकर्मणांशोपिकासत्सामात्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोत्पत्ता॥
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिनासिद्धांतमुक्तावलीवित्यस्तामनसोमुदंवितनु
तांसद्युक्तिरेषाविरं॥३॥ विघ्नविघातायकृतंमंगलंक्षिप्यशिखायैतिवभूति॥ नूत
नेत्यादि॥ नूतनजलधररुचयेगोपवधूटीदुकूलवोराय॥ तस्मैकृष्णायनमःसं
सारमहीरुहस्यबीजाय॥१॥ ननुमंगलैरेविघ्नध्वंसं प्रतिनवासमाप्तिं प्रतिकारणंवि

तापिमंगलं तास्तिकादीनां ग्रंथेति विद्वदपरि समाप्तिदूरीतादिति चेत् ॥ अविगीतशिष्या
 रविषयतेन मंगलस्य सफलते सिद्धे तत्र फलसिद्ध्या सायां संभवति दृष्टफलकते अदृष्टफल
 कल्पनाया अल्पाय्यतादुपस्थितता च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते ॥ इत्थं यत्र मंगले न दृश्यते
 तत्र लक्षांतरीयं तत्कल्प्यते ॥ यत्र वसत्यपि मंगल समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरे विघ्ने विघ्ने
 प्रावृत्त्येव बोध्यं ॥ प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणतं बोध्यं ॥ विघ्नध्वंसंस्तु मंगलस्य दू
 रमित्याहुः प्रांच ॥ नव्यास्तु मंगलस्य विघ्नध्वंसप्रवफले ॥ समाप्तिस्तु तत्संस्कृतबुद्धिप्रतिभादि
 कारणकलापात् ॥ न च स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य निष्फलता पतिरिति वाच्यं
 इहाप्येत ॥ विघ्नशंकेया तदा चरणात् ॥ तथैव शिष्टावरणात् ॥ न चैवं तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकवे
 दाऽप्रामाण्याः पतिर्वाच्यं ॥ सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् ॥ अतएव पापभ्रमेण कृतप्रा
 रिति

यश्चित्तस्य निष्कलत्वेऽपि न तद्विधेयं कवेदाप्रामाण्यं॥ मंगलं तु विघ्नध्वंसविशेषकारणं विघ्नध्वं
सविशेषेन विनायकस्तव पाठादिः॥ क्वचिच्च विघ्नप्रागभावो विघ्नान्ते ताभाव एव समाप्तिरस्य
धनं॥ प्रतिबंधकसंस्पर्गाभावस्यैव कार्यजनकतात्॥ इत्थं न नास्तिकादिस्तत्र ग्रंथेषु जन्मांतरीय
मंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नान्ते ताभावो वा अस्तीति न व्यभिचार इत्याहुः॥ संसा
रैति॥ संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजा यः॥ एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं॥ यथा हि घटादि
कार्ये कर्तृजन्यतया हि स्ये कुरादिकमपि॥ न च कर्तृतत्कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यतस्तत्क
र्तृत्वेनैव रसिद्धिः॥ न च शरीराजन्यत्वेनाकर्तृजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं॥ अप्रयो
जनकतात्॥ मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्कः॥ द्यावाभूमी जनय
त्देव एकः॥ विश्वस्य कर्तृभुवनस्य गोप्ता॥ इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः॥ द्रव्यगुण इत्या

दि॥ द्रव्यगुणस्तथाकर्मसामान्यं सविशेषकं॥ समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्तकीर्तितः॥
 सप्तमस्याभावकथनादेव घणाभावत्वं प्राप्तं॥ तेन भावतेन पृथगुपह्यासो न कृतः॥ एतेन प
 दार्थावैशेषिकप्रसिद्धाः नैय्यायिकानामप्यविरुद्धाः॥ प्रतिपादितं वैवमेव भाष्ये॥ अतएव
 प्रमानमणौ सप्तपदार्थभिनतया सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वात् शङ्कितं॥ ननु कथमेत
 एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्॥ तथा हि मण्यादिसमवेदितेन व
 क्तिना दाहो न ज्ञेत्येते॥ तच्छून्येन तु ज्ञेत्येते॥ तत्र मण्यादिना बहोदाहानुकूला शक्तिर्न ज्ञेते॥
 उतैतेन केन मण्यादौ पक्षेण वतत्र ज्ञेत्यत इति कल्प्यते॥ एवं सादृश्यमपि अतिरिक्तः पदार्थ
 सद्धिर्न षट्सु भावपदार्थेष्वतर्भवति॥ सामान्येपि सत्वात् यथा गोलं नित्यं तथा अश्वत्थमपीति
 सामान्येपि सादृश्यप्रतीतेः॥ ताव्यभावे सत्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न॥ मण्याद्यभावविशि

पृथग्भावेर्दृष्टादिकं प्रति मण्यभावादेरेव वा स्वातंत्र्येण हेतुतं कल्पयुते अनेनैव सामं
जस्य अनंतशक्तितत्त्वागभावप्रध्वंसकल्पनानो विस्यात् ॥ न वा ते जके साति प्रतिबंधकसद्भा
वपि कथं दाह इति वाच्यं ॥ उते जकाभावनिशिष्टमण्यभावस्य हेतुतात् ॥ एवं सादृश्यमपित्य
दार्थोत्तरं ॥ किंतु तद्विन्ने सति तद्वत्तभूयो धर्मवत् ॥ यथा वंद्यमिन्ने सति वंद्यगताह्लाद
कादिमत्वं मुखे वंद्यसादृश्यमिति ॥ द्रव्याणि विज्ञेते ॥ द्रव्ये ज्ञे ज्ञे मरुद्भ्यामकालदिग्दे
हि नो मनः ॥ २ ॥ द्रव्याणि ॥ द्रव्येति ॥ पृथिवी ॥ आपो ॥ द्युलानि ॥ ते ज्ञे ज्ञे द्रव्यादि ॥ मरुद्भ्यां युः ॥
ज्योम आकाशः ॥ कालः ॥ दिक् ॥ दिह्नी ॥ आत्मा ॥ मनः ॥ एतानि वंद्यव्यापित्यर्थः ॥ तनुद्रव्यत्व
यातौ किं मानं ॥ न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं ॥ घृतज्ञतु प्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न ॥ कार्य
समवायिकारणतो वक्ते दकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणता वक्ते दक

तथा द्रव्यतत्त्वाति सिद्धिरिति ॥ ननु दशमद्रव्यंतमः कुतो नोक्तं ॥ तद्विप्रत्यक्षेण गृह्य
 ते ॥ तस्य च रूपवत्ता कर्मवत्ता च द्रव्यत्वं ॥ तत्र गंधशून्यतां न पृथिवी ॥ नीलरूपवत्ता च
 न जलादिकं ॥ तत्प्रत्यक्षे च लोकनिरपेक्षं च द्रव्यः कारणमिति चेन्न ॥ आवश्यकतेन
 भावेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनाया अन्याय्यता तु ॥ रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरू
 पा ॥ कर्मप्रतीतिरपि आलोकाऽपसरणौ पाधिकी भ्रान्तिवत् ॥ तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनंताऽ
 वयवादि कल्पना गौरवं स्यात् ॥ सुवर्णस्य यथा तेजस्य तथैव स्थथा वक्ष्यते ॥ गुणानु
 विनञ्जते ॥ अथ गुणा इति ॥ द्रव्याव्यथा गुणारूपे रसो गंधस्ततः परं ॥ स्पर्शस्मरव्या
 परिमितिः पृथक् कृतं ततः परं ॥ संयोगश्च विभागश्च परत्वं वा परत्वं ॥ ३ ॥ बुद्धिस्वरू
 पवंदुःखमिच्छा द्वेषो यतो गुरुत्वं ॥ द्रव्यत्वं स्तेह संस्कारा वदृष्टं शब्द एव वा ॥ ४ ॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कंठतश्च शब्देन वदर्शिताः॥ तत्र गुणत आतिसि
द्धिरग्रेव दृश्यते॥ कर्माणि विभज्यते॥ उत्क्षेपणमिति॥ उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुर्वन्
तथा॥ प्रसारणं वगमनं कर्माण्येतानि पञ्च॥ ५॥ कर्मत आतिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा॥ एवमुक्ते
पणतादिकमपि॥ ननु भ्रमणादिकमपि पृथक् कर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह॥ भ्रम
णमिति॥ भ्रमणं रेवते स्यंदतोर्ध्वञ्चलनमेव॥ तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते॥ सा
मात्यंतिरूपयति॥ सामात्यमिति॥ सामात्यं द्विविधं प्रोक्तं परं वाऽपरमेव॥ तल्लक्षणं तु
त्यक्ते सत्येनेकसमवेतत्वं॥ अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति॥ द्वि
त्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तं अनेकेति॥ नित्यत्वे सत्य
नेकवृत्तित्वमस्य ताभावेप्यस्त्यतो वृत्तिसामात्यं विहाय समवेतं युक्तं॥ एकव्यक्तिमा

त्रुतिस्तु न आतिः॥ तथा चोक्तं॥ व्यक्तेरफेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः॥ ६॥ रूपहासि
 रसबंधो आतिबाधकसंग्रहः॥ ॥ द्रव्यादीति॥ द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु स ता परतयो व्यते॥ ७॥
 परस्मिन्नातु या आतिस्मैवा परतयो व्यते॥ द्रव्यत्वादिक आतिस्तु परा परतये व्यते॥ ८॥ पर
 तमधिके देशवृत्तित्वं॥ अपरतमल्पे देशवृत्तित्वं॥ सकलं आत्यपेक्षया व्यापकत्वादधि
 कदेशवृत्तित्वाच्च सत्त्व्याः परत्वं॥ तदपेक्षया बाह्यासां आतीनामपरत्वं॥ व्यापकत्वा
 त्परापि स्याद्वाप्यत्वादपरापि न॥ ॥ पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्ति
 त्वाच्च परत्वं॥ सत्तापेक्षया व्याप्यत्वादल्पे देशवृत्तित्वाच्च द्रव्यतस्याऽपरत्वं॥ विशेषेति
 रूपयति॥ अंत्येति॥ अंत्येति संद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः॥ ९॥ अंत्येति वसानेव तंत
 इति अंत्याः॥ यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः॥ घटादीनां द्यणुकपर्यां ता नांततदव

अवादिभेदात्परस्परं भेदः॥ परमाणूनां परस्परभेदकोविशेषएव॥ सतु स्वतएव
व्यावृत्तः॥ तेन विशेषांतरोपपत्त्यावास्तीति भावः॥ समवायंदर्शयति॥ घटादीनामिति
घटादीनां कपालादौद्रव्येषु गुणकर्मणोः॥ तेषु आतेस्तु संबंधः समवायः प्रकीर्तितः
१॥ अवयवाः वयविनोर्गुणगुणितो जीतिव्यक्त्याः क्रियाक्रियावतो नित्यद्रव्यविशेष
योश्चयः संबंधः समवायः॥ समवायतं नित्यसंबंधतं॥ तत्र प्रमाणं तु॥ गुणक्रियादि
विशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबंधविषया विशिष्टबुद्धितात्॥ दंडोपुरुष इति विशि
ष्टबुद्धिः॥ वदित्यनुमानेन संयोगादि बाधात्समवायसिद्धिः॥ नवस्वरूपसंबंधेन
सिद्धसाधनमर्थोत्तरं वा॥ अनंतस्वरूपाणां संबंधतकल्पने गौरवात्॥ लाघवादे
कसमवायसिद्धिः॥ नवसमवायस्यैकैवापौरुषवता बुद्धिप्रसंगः॥ तत्र रूपसम

५६

वा यस्तेपिरूपाभावात्॥ नैवमभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिध्येदिति वाच्यं॥ त
स्य नित्यते भूतले घटानयनानंतरं मपि घटाभावबुद्धिप्रसंगात्॥ घटाभावस्य तत्र स
त्वात्॥ तस्य नित्यत्वात्॥ अथ यदि शांतरे पितृत्वातिर्न स्यात्॥ वैशिष्ट्यस्य वतवसत्वा
त्॥ मम तु घटोपाकरक्तादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात् न तद्वत्ता बुद्धिः॥ वैशिष्ट्य
स्यानित्यतेऽनंतवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवं॥ इधं वत तत्कालीनं तत्तद्वत्तादिकं तत्तद
भावानां संबंधः॥ अभावं विनश्यते॥ अभावस्त्विति॥ अभावस्तद्विधा संसर्गोऽन्योन्याः
भावभेदतः॥ अभावतंद्रव्यादिषट्काऽन्योन्याऽभावतः॥ संसर्गति॥ संसर्गाऽभावाऽन्योन्या
भावभेदादित्यर्थः॥ अन्योन्याऽभावस्यैकविधत्वात् द्विभावाऽभावसंसर्गाभाव
विभज्यते॥ प्रागभावस्त्विति॥ प्रागभावस्तथा च सोप्यतं ताभाव एव न॥ ११॥ एवं त्रैविध्यं

मापनः संसर्गः भावः इष्यते ॥ ॥ संसर्गभावतमह्योऽन्याः भावभित्ताः भावतं ॥ अ
ह्योऽन्याः भावतं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः भावतं ॥ विनाशयभावतं
प्रागभावतं ॥ अह्योऽन्याः भावतं च संतं ॥ नित्यसंसर्गः भावतं अत्यंतः भावतं ॥ यत्र तु भू
तलाः दौघरादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य संबंधाः घटकताद
स्य ताभावस्य नित्यतेऽपि घटकालेन घटायंताः भावबुद्धिः ॥ तत्रोत्पादविनाशश
लीव्रतुर्थेऽयमभावस्तिकेवित् ॥ अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेन संतः भा
वस्तिस्रोनां मतं ॥ श्यामघटे रक्तेनास्ति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीस्कप्रोगभा
वं प्रध्वंसाः भावं वाऽवगाहते ॥ न तु तदस्यंताः भावं तयोर्विरोधात् ॥ न व्यास्तु तत्र
विरोधे प्रमाणाः भावात् ॥ ध्वंसादिकालोऽवच्छेदेनाऽपि अस्यंताः भावो वर्तते इत्या

इति॥ न त्वस्त्वभावानां अधिकरणत्वं कलं लाघवादिति चेत्॥ अनन्ताधिकरणात् क
ले कल्पनाऽपेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्॥ एवं वाधाराधेयभावे
ऽप्युपपद्यते॥ एवं तत्तच्छब्दरसगंधाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते॥ अन्यथा तत्त
दधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाऽग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वेन न ज्ञेयत्वात्॥ एतेन ज्ञानविशेषाऽत्मक
त्वे कालविशेषाऽत्मकत्वमप्यभावे स्येति प्रत्युक्तं॥ अप्रत्यक्षत्वापत्तेः॥ इदानीं पदार्थ
नां साधर्म्यवैधर्म्यवत्तुमुपक्रमते॥ समानोऽपि साधर्म्ये ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥
समानोधर्मोऽपि साधर्म्ये ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥ समानोधर्मोऽपि साधर्म्ये ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥
ऽर्थः॥ एवं विरुद्धोधर्मोऽपि साधर्म्ये ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥ विरुद्धोधर्मोऽपि साधर्म्ये ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥
लितार्थः॥ ज्ञेयत्वेन ज्ञानविषयता साव सर्वत्रैवाऽस्ति॥ ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः

केवलाह्वयितातु एवमभिधेयत्वं प्रमेयतादिकं बोध्यं ॥ ३ ॥ व्येति ॥ द्रव्यादयः पंचभा
वा अनेके समवायिनः ॥ १ ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्येनैकत्वं स
मवायित्वं वा ॥ यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति ॥ तथाप्यनेकत्वे सातिभावत्वं ॥ तथा व अनेकभा
ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं पलितार्थः ॥ तेन प्रत्येकं घटादौ नाव्याप्तिः ॥ समवायि
त्वं समवायसंबन्धेन संबन्धितं ॥ न तु समवायवत्वं ॥ सामान्यादावभावात् ॥ सत्तावंतइ
ति ॥ सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्याः गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्वमि
यर्थः ॥ गुणादिरिति यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रिया
शून्यत्वे गगनादावतिव्याप्ते ॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्वं ॥ कर्मवद्वृत्तिपदार्थ
विभाजकोपाधिमत्वं न हि द्रव्यसंगुणवद्वृत्तिकर्मवद्वृत्तिवाकितुगुणतादिकं तथा

आकाशतादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः॥ सामाह्येति॥ सामान्यपरिहृतास्तु सर्वत्र
 त्यादयो मताः॥१३॥ सामाह्याऽतधिकरणत्वं सामाह्यादीनामित्यर्थः॥ परिमांडित्येति
 परिमांडित्यभिलानां कारणतमुदाहृतं॥ परिमांडित्यमणुपरिमाणं कारणतं तद्वि
 नानामित्यर्थः॥ अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं॥ तद्विस्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमा
 णारंभकं भवेत्तत्र न संभवति॥ परिमाणस्य स्वसमानातीयो कृष्टपरिमाणजन
 कतात्॥ महदारब्धस्य महतरत्ववत्॥ अणुजन्यस्याणुणुतरत्वप्रसंगात्॥ एवं पर
 ममहत्परिमाणअतींद्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः॥ आत्ममानसप्रत्यक्षे आ
 त्ममहत्त्वस्य कारणतात्पर्यममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यं॥ तस्यापि न कारण
 तमित्याचार्याणामाशयइत्येतन्न॥ शानातिरिक्तं प्रत्यकारणाताया एव आचार्ये

रुक्ततातु॥ इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं क्षायमानं सामाह्यं न प्रत्यासृति
क्षीयमानं लिङ्गेनानुमितिकरणमित्यभिप्रायेण॥ ननु कारणत्वं किमत आह॥ अद्वयेति
अद्वयथा सिद्धिभूत्यस्य नियता पूर्ववर्तिता॥ १४॥ कारणत्वं भवेत्तैवे विध्यपरि कीर्तितं॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं॥ एवंत्या यनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमि
तहेतुत्वं॥ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तदत्र समवायिहेतुत्वं॥ तत्रासन्नं द्वितीयं जन
कताभ्यां तृतीयं परं स्यात्॥ तस्य कारणत्वस्य॥ तत्रेति समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं
द्वितीयं॥ समवायिकारणमित्यर्थः॥ अत्र यद्यपि तुरीतंतु संयोगस्य पदः समवायिका
रणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामपि अभिधाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्॥ एवं ज्ञानादी
नामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्॥ तथापि पदसमवायिकारणलक्षणं तुरीतंतु

स्य

संयोगभिलतंदेयं॥तुरीतंतुसंयोगस्तुतुरीपटसंयोगंप्रतिअसमवायिकारणंभव
त्येवा॥एववेगादिकंस्यंदताद्यसमवायिकारणंभवत्येवा॥तत्कार्योऽसमवायिकारणत
द्वेष्टेततद्विलतंदेयं॥आत्मविशेषगुणानांतुकुत्राप्यसमवायिकारणतं नास्ति॥तेन
तद्विलतं सामान्यलक्षणेदेयमेवा॥अत्रसमवायिकारणप्रत्यासन्नतंद्विविधं॥कार्य
कार्थप्रत्यासत्ताकारणैकार्थप्रत्यासत्तावा॥आद्यंयथा॥घटादिकंप्रतिकपालसंयोगा
दिकंमसमवायिकारणं॥तत्रकार्येणघटेनमहकारणस्यकपालसंयोगस्यैकस्मिन्क
पालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥द्वितीयंयथा॥घटरूपेप्रतिकपालरूपमसमवायिकारणं॥
तत्रघटरूपंप्रतिसमवायिकारणंघटेनसहकपालरूपस्यैकस्मिन्कपालेप्रत्यास
त्तिरस्ति॥तथावद्वद्वित्समवायिसंबंधेनद्वद्वित्समवायिसमवायिसंबंधेनेतिफलि

तोर्यः॥ इत्थं वकार्यैकार्यकारणैकार्याऽद्वयतरप्रत्य। सत्याकारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवा-
यिकारणमिति सामान्यतो लक्षणं पर्यवसन्नं॥ आभ्यां समवायिकारणाऽसमवायिकारणा-
भ्यां परंभिले कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः॥ उदात्तमत्यथा सिद्धं तमेव निरूपय-
ति॥ तदाह॥ येन सह पूर्वभावः॥ यत्कार्यप्रतिकारणस्य पूर्ववर्तितो येन रूपेण गृह्यते तत्का-
र्यप्रतितद्रूपमत्यथा सिद्धमित्यर्थः॥ यथा दंडतमिति॥ द्वितीयमत्यथा सिद्धमाह॥ का-
रणमादाये यस्यः॥ यस्व स्वातंत्र्येणाऽव्यव्यतिरेकौ बस्तः॥ किंतु स्वकारणमादा-
येव तदत्यथा सिद्धं यथा दंडरूपं॥ तृतीयमत्यथा सिद्धमाह॥ अत्यं प्रतिपूर्वभावो ज्ञाते त-
त्पूर्वभाविज्ञानं॥ अत्यं प्रतिपूर्ववर्तितं गृहीतैव यस्य यत्कार्यप्रतिपूर्ववर्तितं गृह्यते तस्य
तत्कार्यप्रत्यत्यथा सिद्धत्वं॥ यथा घटादिके प्रत्याकाशस्य॥ तस्य हि घटं प्रतिकारणतमाका-

शब्देन स्यात्॥ तत्र शब्दसमवायिकारणत्वं॥ एवं च तस्य शब्दप्रतिकारणत्वं गृहीतैव घटा
दिकं प्रतिजनकत्वं ग्राह्यमतस्तदव्यथा सिद्धं॥ शब्दश्च यत्नेन कारणते काव्यथा सिद्धिरि
ति चेत्॥ पंचमीति ग्रहाणां अथाकाशस्य शब्दप्रतिजनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्॥ कव
त्वादिकैविशेषपदार्थो वेति॥ चतुर्थमव्यथा सिद्धमाह॥ जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरि
ज्ञायनयस्य गृह्यते॥ जनकं प्रति पूर्ववर्तितं गृहीतैव यस्य कार्यं प्रति पूर्ववर्तितं गृह्यते
तत्कार्यं प्रत्यक्षं व्यथा सिद्धं॥ यथा कुलालपिता घटादिकं प्रति॥ तस्य कुलाले पितृत्वेन घटा
दिकं प्रति जनकत्वं व्यथा सिद्धिः॥ कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वेति शेषः॥ कुलालमात्र
स्य घटं प्रति जनकत्वात्॥ पंचममव्यथा सिद्धमाह॥ अतिरिक्तमथापि यद्देनियताव
श्यकपूर्ववर्तिनः॥ अवश्यकृत्प्रनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्विन्नमव्यथा सिद्धमि

स्यर्थः॥ अतएव प्रत्यक्षे महत्तं कारणं॥ अनेकद्रव्यतमव्यथासिद्धं॥ तत्राहि महत्तमवश्यं
कृतं तेनाऽनेकद्रव्यतमव्यथासिद्धं॥ नवैव परीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं॥ महत्तमवश्यं
तेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥ एतेषां स्वव्यथासिद्धाः दंडादिक मादिमो॥ घ
टादौ दंडरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं॥ १५॥ तृतीयं तु भवेद्ब्रह्मकुलालजनकोपरः॥ पंच
मोरासभादिस्स्यादेतेषां वश्यकस्त्वसौ॥ १६॥ तद्यपि तद्वटं प्रति रासभस्य नियतपूर्व
वर्तितमस्ति॥ तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावे दंडादिभिरेव तद्यत्तेरपि स
भवे रासभोऽव्यथासिद्ध इति भावः॥ एतेषु पंच स्वव्यथासिद्धेषु मध्ये पंचमोऽव्यथासि
द्धमावश्यकस्तेनैव परेषां वरितार्थत्वात्॥ तथाहि॥ दंडादिभिरेव श्य कृतपूर्ववर्तिभि
रेव कार्यसंभवे दंडादिकमव्यथासिद्धं॥ नवैव परीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं॥

दंडतस्य कारणते दंडघटितपरंपरायाः संबंधते गौरवात् ॥ एवमन्येषामपि अनेनैव करि
 तार्थतंसंभवतिसमवायिकारणतंद्रव्यस्येवेति विज्ञेयं ॥ गुणकर्ममात्रवृत्तिज्ञेयमथाप्यस
 मवायिहेतुत्वं ॥ असमवायिकारणतंगुणकर्मभिलानां वैधर्म्येन तु गुणकर्मणो साध
 म्यमित्यत्र तात्पर्यं ॥ अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिलेखातिमतंतदर्थः ॥ तेन
 ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि नाऽव्याप्तिः ॥ अत्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः आश्रितत्वं
 मिहोच्यते ॥ नित्यद्रव्याणि परमाण्वादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः ॥ आश्रित
 तंतुसमवायसंबंधेन वृत्तिमतं ॥ विशेषणतयो नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥ उदात्तद्रव्य
 स्येव विशिष्यसाधर्म्येवक्तुमारभते ॥ हिरण्यादीनां नैवाह्वांतुद्रव्यतंगुणयोगिता ॥ स्पष्टं ॥
 हितिर्ज्ञलंतथातेजःपवनौ मन एव च ॥ १७ ॥ पराऽपरत्वमूर्तत्वे क्रियावेगाऽश्रयाजमा ॥

पृथिव्यप्तेजोवयुमनसांपरापरतं मूर्तत्वं कर्मवत्तं वेगवत्तं साधर्म्यं॥ नवयत्रघटौदौ परत्वादि
कं नोत्पन्नंतत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यं॥ परत्वादिसमाह्वयधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य विव
क्षितत्वात्॥ मूर्तत्वमपहृष्टपरिमाणवत्तं॥ तत्रैतेषामेव॥ गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्य
पहृष्टत्वाभावात्॥ पूर्ववत्कर्मवत्तं कर्मसामानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्तं॥ वेगव
द्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्तं बोध्यं॥ कालखाऽत्मदिशां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं॥ कालाऽका
शाऽत्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं परममहत्त्वं॥ परममहत्त्वं त्वज्ञातिवि
षयः॥ अपकर्षाऽप्राप्यपरिमाणत्वं वा॥ हित्यादिपंचभूतानि॥ पृथिव्यप्तेजोवाद्याकाशा
नाभूतत्वं॥ तत्र बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्तं॥ अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयो
ग्यत्वं बोध्यं॥ तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षज्ञानस्याप्युपनीतभावविषयत्वात् तद्व्यात्मनि

नातिव्याप्तिः॥ न व प्रत्यक्षा विषयरूपादिमतिपरमाण्वादावव्याप्तिः॥ तस्यापि स्वरूपयो-
 ग्यतात्॥ महत्त्वलक्षणकारणान्तराऽसन्निधानाच्च न प्रत्यक्षे॥ अथवा आत्मावृत्तिविशेषगु-
 णवत्वं तत्त्वं॥ चतारि स्पृशन्ति हि॥ पृथिव्यप्ते ज्ञो वायूनां स्पृशन्ति॥ द्रव्यारंभश्चतुर्षु स्यात्
 पृथिव्यप्ते ज्ञो वायुषु चतुर्षु द्रव्यारंभकत्वं॥ न च द्रव्याऽन्तारंभकै घटादावव्याप्तिः॥ द्रव्यस-
 मवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य विवक्षिततात्॥ अथाकाशशरीरिणां॥
 अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥ १८॥ आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशे-
 षगुणवत्त्वं॥ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः॥ स वाऽव्याप्यवृत्तिः॥ यदाकिं विदवक्त्रे दे-
 न शब्द उत्पद्यते॥ तदह्याऽवक्त्रे देन तदभावस्यापि सत्तात्॥ क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृ-
 त्तिध्वंसप्रतियोगित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वात्तरवर्तिगुणनाशपतात्॥ प्रथमशब्द

स्यद्वितीयशब्देननाशः॥ एवंज्ञानादीनामपियदाज्ञानादिकमात्मनिशरीरावच्छेदे
नोत्पद्यतेतद्व्यावच्छेदेनतदभावस्यसत्तात्॥ एवंज्ञानादिकमपिक्षणद्वयावस्थायि
एवंवाऽव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवतंक्षणिकविशेषगुणवतंनार्थः॥ पृथिव्यादौरूपादिवि
शेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तिसुक्तं॥ पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिःसंयोगादिरस्तीतिविशे
षगुणसुक्तं॥ ननुरूपादीनामपिकदावितृतीयक्षणेनाशसंभवात्॥ क्षणिकविशेषगु
णवतंक्षित्यादावतिव्याप्तमितिवाच्यं॥ नतुःक्षणवृत्तिसत्त्वावृत्तिज्ञातिमाद्विशेषगुणवत
स्यतदर्थत्वात्॥ अपेक्षाबुद्धिःक्षणत्रयतिष्ठति॥ क्षणवतुष्यंतुनकिमपिज्ञानादिकं
तिष्ठति॥ रूपत्वादिकंतुक्षणवतुष्यस्तथापिरूपादौवर्ततइतितद्व्युदासः॥ ईश्वर
ज्ञानस्यनतुःक्षणवृत्तित्वात्॥ ज्ञानेतस्यतद्वृत्तित्वात्तस्यसुक्तं॥ यदाऽकाशजीवात्मनोः

साधर्म्येतिद्वयत्येतिनदेयद्वेषादिकमादायलक्षणस्यमन्त्रयात्॥परम
 महत्तस्यतादृशगुणतात्रतुर्थक्षणेद्वितादीनामपिनाशाभ्युपगमात्तद्वि
 तादीनामपितथातातद्वारणायविशेषेति॥त्रिंक्षणवृत्तित्वेवावाच्यं॥३॥आदि
 कमादायात्मनिलक्षणसमन्त्रयात्॥रूपद्रवतत्प्रत्यक्षयोगिनःप्रथमास्त्र
 यः॥पृथिव्यप्तेजसांरूपवतंद्रवतवतंप्रत्यक्षविषयत्वेत्यर्थः॥नववद्वः
 रादीनांभर्जनकपालस्थवद्वेरूपक्षणाश्चरूपवतेकिंमानमितिवाच्यं॥तत्रा
 पितेजस्वेनरूपानुमानात्॥एवंवायानीतपृथिवीजलेतेजोभागानामपि
 पृथिवीतादिनारूपाऽनुमानेवाच्यं॥नवघटादोद्भूतसुवर्णादिभिन्नेतेजसि
 वद्रवतवतमव्याप्तमितिवाच्यं॥द्रवतवद्वृत्तिद्रव्यतव्याप्यज्ञातिमतस्यवि

वद्वितत्तात्॥ घृतज्ञतु प्रभृतिषु द्रव्येषु पृथिवीजलेषु द्रुतसु वर्णादौ तेजसि च
द्रवतसत्तात्॥ तत्र पृथिवीत्वादिसत्तात् तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः
न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यं॥
वाङ्मयप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमतस्य विवक्षितत्तात्॥ आ
त्मन्येति व्याप्तिवारणाय यादृक् षेति॥ गुरुणीद्वे रसवती गुरुत्वतं स सव
तं च पृथिवीजन्तोरित्यर्थः॥ न च घ्राणेंद्रियादीनां वायानीतपार्थिवभागा
नां चरसादिमते किं माने मिति वाच्यं॥ तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्
द्वयोनैमित्तिको द्रवः पृथिवीतेजसोरित्यर्थः॥ न च नैमित्तिकद्रवत्वं घटदौ

वन्द्यादौ वाऽव्याप्तमिति वाच्यं ॥ नैमित्तिकद्रव्यत्वसमानाऽधिकरणद्रव्यत्व
 व्याप्येति मत्तस्य विवक्षितत्वात् ॥ आत्मानो भूतवर्गश्च विशेषगुणयोगि
 नः ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ॥ यदुक्तं यस्य
 साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ १९ ॥ ॥ ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यं ॥ त
 तु न कस्याऽपि वैधर्म्यं केवलाऽन्वयित्वात् ॥ स्पर्शादयो ह्येव गार्व्यसंस्कारो मरु
 तो गुणाः ॥ स्पर्शादयो ह्येव रूपं रसं च द्रव्यं च तेन सिद्धं ॥ २० ॥ स्पर्शादयो ह्येव गार्व्यसंस्कारो मरु
 तं च गुरुत्वं ॥ रूपं रसं स्तथा स्नेहो वारिष्वते वर्द्धते ॥ २१ ॥ ॥ स्नेहहीना गंधयु
 क्ताः क्षिप्ता वेते च तुर्दशः ॥ बुध्यादिषट्कं संख्यादिषट्कं भावना तथा ॥ २२ ॥ ॥ धर्मा

धर्मैर्गुणा एते आत्मनश्च वतुर्दश ॥ संख्यादिपंचकं कालदिशोऽब्दश्च ते च
खे ॥ २३ ॥ संख्यादिपंचकं बुद्धिरिच्छा यत्नेऽपि वेखरे ॥ परापरं ते संख्यादिपंच
वेगश्च मानसे ॥ २४ ॥ ते च संख्यादयः पंच खे ॥ ॥ साधर्म्यवैधर्म्यनिरूप्य
संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति ॥ तत्र ह्यितिरित्यादिना गंधहेतुरि
ति ॥ गंधसमवायिकारणमित्यर्थः ॥ यद्यपि गंधवत्त्वं मात्रं पृथिव्याः लक्षणमु
चितं ॥ तथापि पृथिवी तज्ज्ञातौ प्रमाणे यस्यासायकारणत्वं मुपपत्तौ ॥ तथा
हि ॥ पृथिवी तं हि गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धति ॥ अन्यथा ग
ंधतावच्छिन्नस्याऽकस्मिकत्वापत्तेः ॥ न वपाघातादौ गंधाऽभावात् गंधव

त्वमव्याप्तमिति वाच्यं ॥ तत्रापि गंधसत्तात् ॥ अनुपलब्धिस्तु अनुकटतेनाप्युप
 पद्यते ॥ कथमन्यथा तदुस्मनि गंध उपलभ्यते ॥ भस्मनो हि पाषाणध्वंसजे ह्य
 तात्पाषाणोपादानोपे ॥ देय तं सिध्यति ॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं त
 दुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः ॥ दृष्टं चैतत् ॥ खंडपेटमहापटध्वंसजन्ये ॥ ३
 श्वं च पाषाणपरमाणोः पृथिवी तातस्त्रय पाषाणस्यापि पृथिवी तं ॥ ३ ॥
 तथा च तस्यापि गंधवत्ते वाधकाऽभावः ॥ नाना रूपवती मता ॥ २५ ॥ शुक्लनीला
 दिभेदेन नानाज्ञातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते ॥ न तु जलादौ ॥ तत्र शुक्लस्यैव स
 तात् ॥ पृथिव्यां तु एकस्मिन् न पि धर्मिणि पाकवशेन नाना रूप संभवात् ॥ न च य

वनानां रूपं नोत्पन्नं तत्र व्याप्तिः ॥ रूपद्वयवद्बुद्धिद्रव्यतव्याप्यज्ञातिमतस्य ॥
रूपनाशवद्बुद्धिद्रव्यतव्याप्यज्ञातिमतस्य वा विवक्षिततात् ॥ वैशेषिकेन ये पृथिवी
परमाणौ रूपेनाशस्य रूपांतरस्य वसतात् ॥ न्यायेन ये घटादावपि तत्सत्ता लक्षण
स्य समत्वयः ॥ षड्विधस्तरसस्तत्र ॥ मधुरकटुकषायादिभेदेन यः षड्विधोरस
स पृथिव्यामेव ॥ जले तु मधुर एव रसः ॥ अत्रापि पूर्ववत् ॥ रसद्वयवद्बुद्धिद्रव्य
तव्याप्यज्ञातिमतलक्षणार्थे अवसेयः ॥ गंधस्फुटिविधो मतः ॥ द्विविध इति व
स्तु स्थितिमात्रे ॥ न तु द्विविधगंधवत्तं मपि लक्षणं ॥ द्विविधतस्य व्यर्थतात् ॥ द्वे वि
ध्यं वसौरभाः सौरभेभेदेन बोध्यं ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेया ह्यनुष्णाशीतपा
कज्ञः ॥ ॥ तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वं वा यावपि वतैतत् इत्यत उक्तं ॥

पाकजसति॥ इधं न पृथिव्याः स्पर्शानुत्पत्तिरिति सापत्नार्थे तदुक्तं॥ पाकजस्य शिवतमात्रं
 लक्षणं॥ अधिकस्यैव व्यर्थ्यति॥ यद्यपि पाकजस्य शः॥ यद्यदौ नास्ति तथापि पाकजस्य
 शिवद्वत्तिद्रव्यतयाप्यज्ञातिमतमर्थो बोध्यः॥ नित्याऽनित्यावसाद्वेधानित्यास्यादणु
 लक्षणा॥ अनित्या तु तद्व्याख्यास्यैवावयवयोगिना॥ ॥ सो पृथिवी द्वेधा॥ नित्याऽति
 त्यावेत्यर्थः॥ अणुलक्षणा परमाणु रूपा पृथिवी नित्या॥ तद्व्याख्या परमाणुभिना पृथिवी
 द्वेणुकादिसर्वाप्यनित्येत्यर्थः॥ सैव अनित्या पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः॥ तनु अवयवि
 त्किं माने॥ परमाणुपुंल्लरे वोपपत्तेः॥ न च परमाणूनामतो द्विचत्वाद्द्वयदेः प्रत्यक्षतं
 न स्यादिति वाच्यं॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षतेपितत्समूहस्य प्रत्यक्षतसंभवात्॥ य
 धैकस्यैकशस्यद्वैरप्रत्यक्षतेपितत्समूहस्य प्रत्यक्षतं॥ नैवैकस्थूलो घट इति प्रत्य

क्षुब्धे रनुपपत्तेरिति वाच्यं॥ एको महान्धात्यराशिरिति वत्तदुपपत्तेः॥ मैवं॥ परमाणो
 रतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वाऽप्योगात्॥ दूरस्थकेशस्तृतीन्द्रियः संनिधा
 ने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्॥ न च तदानीदृश्यपरमाणुपुंजस्योत्पत्तित्वान्न प्रत्यक्षत्वविरोध
 इति वाच्यं॥ अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्॥ अल्पथावक्ष्यरूपमादिसंततौ कदा
 विदृश्यत्वप्रसंगात्॥ न चातितत्तैलादौ कथमदृश्यदहनसंतते दृश्यदहनोत्प
 त्तिरिति वाच्यं॥ तत्र तदंतःपातिभिर्दृश्यदहनोत्पत्तयैः स्तूलदहनोत्पत्तेरभ्युपग
 मात्॥ न चादृश्यनद्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं॥ यतो न वयं द
 श्यत्वमदृश्यत्वं वाकस्य वित्स्वभावादावस्महे॥ परंतु महतो द्रुतरूपादिकारणसमु
 दायवशादृश्यत्वं॥ तदभावे चादृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महतात्मेत्यक्षत्वं॥ न तु द्व्यणुक

देस्तदभावात्॥ न हितन्मतेऽपीदं संभवति॥ परमाणोर्महिताऽभावात्॥ इष्टं वाऽवय
 विसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यस्य॥ तेषां वाऽवयवा यवधारण
 अनंतत्वे मेरुसर्षपयो रपितुल्यतत्प्रसंगः॥ अतः क्वविद्धिश्रामो वाच्यः॥ यवतु विश्रा
 मस्तस्याऽनित्यत्वे असमेवेतकार्योत्पत्तिप्रसंगान्॥ तस्य नित्यत्वं॥ महत्परिमाण
 तारतम्यस्य गगनादौ विश्रांतत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वविद्धिश्रा
 तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः॥ न च सरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं॥ न
 सरेणः सावयवश्चाक्षरपद्व्यत्वादुदवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ च सरेणो रव
 यवास्सावयवामहदवयवत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धिः॥ न च दम
 प्रयोजकं॥ अपरुष्टमहत्त्वं प्रत्येकद्रव्यवत्तस्य प्रयोजकत्वात्॥ न चैवं कमेण तदव

यवाऽवयवधारापिसिद्धेदितिवाच्यं॥अनवस्थाभयेनतदसिद्धेरिति॥सावन्निधाभवे
देहइन्द्रियविषयस्तथा॥साकार्यरूपापृथिवीत्रेधा॥॥शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥
तत्रदेहमुदाहरति॥योनिज्ञादिभवेदेहः॥योनिज्ञमयोनिज्ञनेत्यर्थः॥योनिज्ञमपिदि
विधा॥अरायुजमंडजंवेति॥अराजंयुमनुष्यादीनां॥अंडजंसर्पादीनां॥अयोनिज्ञ
स्वेदज्ञोद्भिदादिकं॥स्वेदज्ञाःकिमिदंज्ञाद्याः॥उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः॥नारंकी
णांशरीरमयोनिज्ञं॥नवमानुषादीनांशरीराणांपार्थिवत्वेकिंमानमितिवाच्यं॥गंधादि
मतस्यैवप्रमाणत्वात्॥नचक्लेदोष्णोदरुपलंभादाप्यत्वादिकमपिस्यादितिवाच्यं॥त
त्थासतिजलतपृथिवीत्वादीनांसंस्कारप्रसंगात्॥नचतर्हिजलत्वादिकमेवास्तनतु
पार्थिवत्वादिकमितिवाच्यं॥क्लेदादीनांविनाशेपिशरीरत्वेनप्रत्यभिज्ञानात्॥गंधाद्यु

पलब्धेश्च पृथिवी तसिद्धेः तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यं ॥ शरी-
 रत्वे तु न जातिः पृथिवीत्वादीनां सांकर्यात् ॥ किंतु तेषां श्रयत्वे ॥ वृक्षादीनामपि तेषां श्रयत्वा-
 ना व्याप्तिः ॥ न वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यं ॥ आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमा-
 णत्वात् ॥ तत्रैव किं मानमिति चेत् ॥ भग्नद्वारसंरोहणादिना तदुल्लंघनात् ॥ यदि हस्तोदे-
 शरीरव्यवहारो न भवति ॥ तदांशो वयवित्वेन विशेषणीयं ॥ न चैत्रशरीरे चैवान्जाता-
 तत्रा व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तादृशे प्रमाणाभावात् ॥ अथ वा चैवावदंशो वयविवृत्तिद्रव्यत्व-
 व्याप्य जातिमत्तं तस्मानुषत्वे चैत्रत्वादि जातिमादातिलक्षणसमन्वयः ॥ न च नृसिंह-
 शरीरे तु कथमेतल्लक्षणसमन्वयः ॥ तत्र नृसिंहस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वा-
 भावात् ॥ जलीयतैजसशरीरवृत्तिदेवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं ॥ कल्पभेदे-
 न नृसिंहशरीरस्य नानातेन नृसिंहसंज्ञाया लक्षणसमन्वयात् ॥ इन्द्रियघ्राणलक्षण-

णं॥ घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः॥ पार्थिवतन्मिति वेत्तु॥ इक्षं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं॥ रूपादिपञ्च
स्म मध्ये गंधस्यैव व्यञ्जकत्वात्॥ कुंकुम गंधानिव्यञ्जकघृतादिवत्॥ न वदन्ते स्वीय रू
पादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं॥ परकीय रूपादि अव्यञ्जकत्वस्य तर्थादेकत्वात्॥
न वनवशरावगंधव्यञ्जकजलेनैकांतिकमिति वाच्यं॥ तस्य - कुरसाभिव्यञ्जकत्वात्
यद्वा परकीयेति न देयं॥ वायूपतीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तसंभवात्॥ न व घ्राणेन्द्रियमे
निकर्षस्य गंधमात्रव्यञ्जकत्वात्॥ तत्र व्यभिचार इति वाच्यं॥ द्रव्ये तसतीति विशेषणात्॥ विष
यो ह्यणुकादिस्तु ब्रह्मांडांत उदाहृतः॥ उपभोगसाधनं हि विषयः॥ सर्वमेव हि कार्यं सा
तमदृष्टाऽधीनं वयत्र कार्यं दृष्टदृष्टाधीनं तदुपभोगं साक्षात्परं पराया वा जनयत्ये
वा॥ न हि बीजप्रयोजनानाम्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति॥ तेन ह्यणुकादिकं ब्रह्मांडांतं सर्वमे
व विषयमभवति॥ शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारांतरेणोपन्यासः॥ शिष्यबुद्धिवैशद्या

र्थः॥ जलेनिरूपयति॥ आवर्णः शुक्लोरस्य स्पर्शजले मधुरशीतलौ॥ स्नेहसमवायिकारणताव
 क्केदकतया जलत्वजातिः सिध्यति॥ यद्यपि स्नेहत्वेनैत्याऽनित्यवृत्तिते यानकार्यताऽवक्केदक
 तथापि अन्यस्ते ह त्वे तथा बोध्यः॥ अथ परमाणौ जले त्वेन स्यात् त्वे जलस्य स्नेहऽभावात्॥ तस्य वृत्ति
 त्पस्य स्वरूपयोऽभ्येते फलावश्यं भावद्वयमादितिवेन॥ जलस्य स्नेहजनकतावक्केदकतया ज
 लजले त्वे जातेः सिद्धौ तदवक्किलजनकताऽवक्केदकतया जलत्वजातिसिद्धेः॥ शुक्लरूपमेव
 जलस्येति दर्शयितुं मुक्तं वर्णः शुक्ल इति॥ न तु शुक्लरूपवत्वं लक्षणं॥ अथ वाने मितिकद्रव
 त्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यतसाक्षात्प्राप्य जातिमत्वं वा तदर्थः॥ रसस्पर्शजले मधुरशीत
 लौ॥ जलस्य मधुर एव रसः॥ शीत एव स्पर्शः॥ तत्तवद्वृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यतसाक्षाद्ग्रा
 ण्य जातिमत्वं शीतेतरस्पर्शवद्वृत्तिशीतस्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्वं वा तदर्थः॥ ननु शुक्लरूपमे
 वेति कुतः कालिंदा जलादौ नीलिमोपलब्धेरिति वेन॥ नीलजनकतावक्केदिकायाः पृथिवीत

र

जातिरभावात्॥ जले नील रूपाः संभवात्॥ कालिंदा जले नील प्रतीतिरताश्रयोपाधिकी॥ अतएव
वियतिविक्षेपे धवलिमोपलब्धिः॥ अथ जले माधुर्यं किं मानं॥ नहि प्रत्यक्षेण कोपिरसस्तत्राऽनु
भूयते॥ न वनारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यते वेति वाच्यं तस्याश्रयोपाधिकत्वात्॥ अथ
जंबीरकरवीरसादोवास्मरसोपलब्धेरास्मादिमतमपि स्यादिति चेत्॥ हरीतक्यादिभक्षणस्य
जलस्य संभवात्॥ न व हरीतक्यामेव जलोष्णसंयोगाद्रसोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौर
वात्॥ पृथिवीतस्यास्मादिजनकताऽक्लृप्तकत्वाच्च जलेनास्मादिकं॥ जंबीरसादोवाश्रयोपाधि
की तथा प्रतीतिः॥ एवं जलं जलस्य जलजनकताऽक्लृप्तकं जलतं जलं जलतं वा बोध्यं॥ घृष्ट
वेदनादौ सुशोयोपलब्धिश्च दन्तं रवतिशीततरसलिलस्य तेजस्संयोगाज्जले औष्ण्यप्र
प्रतीतिराश्रयोपाधिकी स्फुटैवा॥ तत्र पाकाः संभवात्॥ स्नेहस्तत्रेति॥ घृतादावपि तदंतर्व
तिजले स्यैव स्नेहः॥ जले स्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्॥ तेन जले एव स्नेह इति मंतव्यं॥ द्र

वतंतु सांसिद्धिकमुदाहृतं सांसिद्धिकद्रवत्वतं ज्ञातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तद्वच्छिन्नलक्षणं नैताव
 श्चैदेकमपि तदेवेति भावः तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षणत्वं दहनाऽनुकूल्यमिति व
 द्यते नित्यतादिप्रथमवतु पृथिव्या इवेत्यर्थः तथा हि जलो द्विविधः नित्यमनित्यं च परमाणु
 रूपं नित्यं द्रव्यकादिकं सर्वमनित्यं अवयवसमवेतत्वं च अनित्यमपि त्रिविधं अशरीरं द्रव्यविषय
 भेदात् किंतु पृथिवी तोयविशेषस्तस्मात् किंतु देहमयो नित्यः अयो नित्यमेवेत्यर्थः जलं यं श
 रीरमयो नित्यं वरुणलोके प्रसिद्धमिति इन्द्रियं रसनं जलीयमित्यर्थः तथा हि रसनं जली
 यं गंधाद्रव्यं ज्ञेयं तैरसव्यं ज्ञेयं तत्तात्पर्यं रसाग्निव्यं ज्ञेयं तत्तात्पर्यं रसनं द्रव्यं सैलिकर्षव्यभि
 चारवारणाय द्रव्यतं देयं विषयं दर्शयति सिंधुर्हि मादिर्विषयो मतः सिंधुः समुद्रः हि
 मंतुषारः आदिपदास्तसिक्ता सारकादिः सर्वे प्रादुः नवहिमकरकरयोः कठिणत्वा
 त्पार्थिवत्वमिति वाच्यं उष्णताविलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यं च स

अत्यमिति व्याप्तेः अलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः ॥ अदृष्टविशेषेण द्रवतप्रतिरोधात् ॥ करकायां का
 ढिष्यप्रतीतेर्भ्रौतितात् ॥ तेजोतिरूपयति ॥ स्पृशउष्णस्तेजसस्तु ॥ उष्णत्वं स्पृशनिष्ठाज्ञाति
 विशेषः ॥ प्रत्यक्षसिद्धः ॥ इधं व अतोष्ण स्पृश समवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वज्ञातिवि
 शेषः ॥ तस्याः परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवाऽनुसंधेयं न बोष्ण स्पृशित्वं चंद्रकिरणादावव्या
 प्तमिति वाच्यं ॥ तत्राऽप्योष्णस्य सत्तात् ॥ किंतु तदंतःपाति जलस्पृशिताऽभिभवात्तदग्रहः ॥
 एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पृशिताभिभवाच्च ह्मरादौ अनुदूतता च तदग्रहः ॥ स्याद्रूपं शु
 क्लभास्वरं ॥ वैश्वानरे मरुतकिरणादौ वै पार्थिवरूपेणाभिभवाच्च क्लृप्तरूपाः ग्रहः ॥ त
 द्रूपाः ग्रहे धर्मिणोपि वा ह्मरत्वं न स्यादिति चेन्न ॥ अत्यदीयरूपेणैव धर्मिणोपि ग्रहसंभ
 वोत् ॥ शंखस्य वपितपीति मूला ॥ वल्लं स्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं ॥ किंतु तदीयं शुक्लत्वं म
 णिभूतमित्येत्येतैमित्तिकमिति ॥ द्रवत्वं तु सुवर्णादिरूपे तैजसित्वस्य तात् ॥ न वनेति

कद्रवतलक्षणंदहनादावव्याप्तं वृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्व
 वद्वृत्तिज्ञातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ नित्यतादिव पूर्ववत् ॥ अलस्यैवेत्यर्थः ॥ तथाहि ॥ तद्विवि
 धं ॥ नित्यमनित्यं च ॥ परमाणुरूपं नित्यं ॥ तदव्ययं नित्यं ॥ अवयविव ॥ तत्रैवेधा ॥ आशयेन्द्रिय
 विषयभेदादित्यर्थः ॥ आशयमयोतिज्ञमेवेति ॥ तत्र सूर्यलोकादौ प्रसिद्धं ॥ अवयवो विज्ञे
 यस्तमाह ॥ इन्द्रियं न यनं ॥ वह्नस्तैजसं परकीयस्य शोऽव्यं ॥ अकले सति परकीयस्य
 पव्यं अकलात्प्रदीपवत् ॥ प्रदीपस्य स्वीयस्य शोऽव्यं अकलादाद्यं परकीयेति ॥ मण्वादेस्वी
 यरूपव्यं अकलाद्वाभिवारवारणाय द्वितीयं परकीयं चेति ॥ अथ वा प्रज्ञायाः दृष्टांतसंभ
 वादाद्यं परकीयं न द्रव्यं ॥ वह्नः सन्निकर्षव्यभिवारवारणाय द्रव्यत्वं द्रव्यं ॥ विषयं दर्शयति ॥ व
 ह्निस्वर्णादिविषयो मतः ॥ ननु सुवर्णस्य तैजसत्वं किं मानमिति चेत् ॥ सुवर्णं तैजसं व्य
 सति प्रतिबंधं के अत्यंताः न लसे यो गेय्यनुक्लिद्यमान इव ताधिकरणत्वाद्यनैवं तन्नैवं य
 था पृथिवी ॥ न वा प्रयोऽज्ञं पृथिवीद्रवत्वस्य योऽग्निसंयोगतात्पत्ताननुपीति मगुरुताः अय
 स्य पार्थिव

स्पष्टितदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न ॥ जलमध्यस्थ मसीक्षोद्भव तस्याप्यद्रवत्वात् ॥
 अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्तान्निसंयोगे पिरूपाप एव हि दर्शनात् सति बंधकं विजातीय
 यद्रवद्रव्यं कल्प्यते ॥ तथा हि ॥ अन्निसंयोगी पीतिमयुत्वाश्रयः विजातीयरूपमप्रतिबंधक
 द्रवद्रव्यसंयुक्तः ॥ अत्यन्तान्निसंयोगे पि पूर्व रूप विजातीयरूपानधिकरणत्वात् ॥ त
 स जलमध्यस्थ पीतघटवत् ॥ तस्य च दृष्टिर्वीजलचित्तस्य तेजस्त्वमियमात्र ॥ वायु
 निरूपयति ॥ अपाकजोतुश्चाशीतस्पर्शस्तु पवनो मतः ॥ तिर्यग्गमनवानेषः ज्ञेयः
 स्पर्शादिलिङ्गकः ॥ अनुष्माशीतस्पर्शस्पृष्टव्यामपिसत्त्वादत उक्तमपाक इति ॥ अपा
 कजस्य र्पस्य जलाद्भवपिसत्त्वात् उक्तमनुष्माशीत इति ॥ एतेन वायवीयो विजातीयः स्प
 र्शो दर्शितः ॥ तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति नाच ॥ एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

सिउ
२१

वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिके पेरनुमीयते ॥ विजातीयस्पर्शे न विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या
शाखादीनां केषेन च वायोरनुमानात् ॥ यथानवायुः प्रत्यक्षसंघाते वक्ष्यते ॥ सर्ववन्तिस
तादात्म्यं ॥ वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च ॥ यस्मात्पुरुषो नित्यः ॥ तदन्योऽनित्यः समवे
तश्च ॥ सोऽपि त्रिविधः ॥ शरीरेन्द्रियविषयनेहत् ॥ तत्र शरीरमयो निजं पिशाचादीनां
॥ परंतु जलायतैजसरो वायवीयशरीराणां पार्थिवनागो यष्टं नाड्यनोगक्ष
मत्वं ॥ जलादीनां प्राधान्याज्जलायत्वादिकमेवेति ॥ अत्र यो विशेषस्तमाह ॥ देहव्यापी त
मिन्द्रियं ॥ शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् ॥ तच्च वायवीयरूपादिषु पंचतुमध्ये
स्पर्शस्यैव भेदकत्वात् ॥ अगसे जिह्मलीलशैत्यं भेदकं यज्जै न वायुवत् ॥ त्वक् स
न्निकर्षेऽपि निवारणाय प्रव्यत्वं विशेषणीयं विषयं दर्शयति ॥ प्राणादिस्तु म

२१

महाबाधुपर्यंतो विषयो ममतः॥ यद्यप्यनित्यो वापुश्चतुर्विधः॥ तस्य वैदिकविज्ञा प्राणादि
रितुक्तमाकरे॥ तथाप्यत्र तद्देहात्त्रैविध्यमुक्तं॥ प्राणस्त्वैक एव हृदि नास्त्वनवशत्सु
खतिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नाना संज्ञा दनते॥ आकाशं निरूपयति॥ आकाशस्य तु
विज्ञेयः शब्दे वैशेषिके गुणः॥ आकाशकालदिशामेकैक सत्त्विकत्वात्कशत्वा
दिकं न जातिः॥ आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं॥ वैशेषिक इति कथं न तु विशेष गुणं तत्र
व्यवच्छेदय॥ एतेन प्रमाणमपि दर्शितं॥ तथा हि शब्दे गुणश्चक्षुःश्रवणयोग्यव
द्विन्द्रियग्राह्यजातिमत्वात् स्पर्शवत्॥ शब्दे द्रव्यसमवेतो गुणत्वात्पुमाने दि
न शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे॥ एतेन स्पर्शवद्विशेषगुणः॥ अग्निसंयोगसमवायि
कारणकत्वात्तावे सति अकारणगुण एव कप्रत्यक्षत्वात्॥ सुखवत्॥ पाकजत्पादै

सि-मु.
२२

व्यतिचारण्यसत्तं॥ परस्वयादौ व्यतिचारण्यमकारणगुणपूर्वकं॥ जलपरमाणुसूया
दौ व्यतिचारवारवारण्यमप्येति॥ शब्दः नदि कालमनोगुणो विशेषगुणत्वात्॥ ना
त्मविशेषगुणो वाहिरिन्द्रिययोग्यत्वात्॥ रूपवत्॥ इच्छा च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यमा
नमो नामकं सिध्यतीति नत्रवायवयवे सुप्तस्मृशब्दक्रमेण वा यौकारणगुणपूर्व
कशब्दोत्पद्येत इति वाच्यं॥ अथावद्रव्यतावित्तेनैवायुविशेषगुणत्वात्॥ तत्र च
शरीरस्य विषयस्य वा तावाहिरिन्द्रियं दर्शयति॥ इन्द्रियं तु न वेत्ति श्रोत्रं न त्वाकारं लाघवा
देकं सिद्धिः॥ श्रोत्रं पुरुषे न दर्शयति न कथमाकारं स्यादत आह॥ एकः सन् प्रुपाधित
ः॥ आकाश एकः सन् त्रिभिः कथं शब्दं यदि नैव हि तन्मिन्द्रियं॥ श्रोत्रात्मकं न वतीति
कालं निरूपयति॥ जन्यानां जैकः कालः॥ तत्रैवमाह दर्शयितुमाह॥ जगतामाश्रयोमत्तः॥

२२

॥ तथा हि ॥ इदानीं घट इत्यादि प्रतीतिस्तूर्यपरिस्पंददिकं यदा विज्ञयीकरोति तदा स्तूर्यपरिस्पंददिना
घटादेः संबंधो वाच्यः ॥ स च संयोगादिर्न न च तत्तिका ल एव संबंधघटकः कल्प्यते ॥ इत्थं च ॥ त
स्याश्रयत्वमेव स तत्प्रकृतिः ॥ प्रमाणं तरेव दत्तिः ॥ परा परत्वधी हेतुः ॥ परत्वादिबुद्धेरसाधारणनि
मित्तं काल एव ॥ परत्वापरत्वयोरसमवाधिकारणं संयोगाश्रयत्वाद्यवदिति रिक्तः कल्प्य
त इति नावः ॥ न न्येकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयत्वेन न स्यादुक्तमा
ह ॥ क्षणादि स्यादुपाधितः ॥ कालस्त्वेकोऽपि उपाधिनेह तत्क्षणदिव्यवहारविषयः ॥ उ
पाधिसुखजन्यविनागप्रागनावावच्छिन्नं कर्म ॥ पूर्वसंयोगावच्छिन्नविनागो वा ॥ पूर्वसंयोग
नाशावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्रागनावावच्छिन्नं कर्म वा ॥ न च उत्तरसंयोग
नेतरं क्षणव्यवहारे न स्यादिति वाच्यं ॥ कर्मांतरसत्त्वादिति ॥ मदाप्रलयक्षणादिव्यवहारे

सि.मु.
२३
र

यद्यस्तितदाअनायत्याध्वं सैनैवोपपादनीयइतिभावः॥दिशंनिरूपयति॥हरंतिकादिधीरेव
रेकनित्यादिगुच्यते॥हरत्वमंतिकत्वंचहैरिकंपरत्वंमपरत्वंचबोधां॥तदुद्धरसधाएंजीजं
दिगेवैदेशिकपत्वापरत्वयोरसमवाधिकारणसंयोगाश्रयतयादिकसिध्यतीतिभावः॥
ननुएकैवदिग्पदितदाप्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारःकथमुपपद्यतामनआह॥उपाधिने
एदेकापिप्राच्यादिव्यषदेशनाकु॥यत्सुरुषस्योदयगिरिसंनिहितायादिकृतदतत
सुरुषस्यसाप्राची॥एवमुदयगिरिव्यवहिताचप्रतीची॥एवंतसुरुषीयसुमेरुसन्निहि
तादिगुहीचीतद्यवहितात्प्राची॥सर्वेषामेववर्षाणामेकरुत्रसंस्तितइनियमात्॥
आत्माननिरूपयति॥आत्मद्रियाद्यधिष्ठाता॥आत्मत्वेजातिस्त्वंदुःखादिसमवादि
धिकारणतावच्छेदकतयासिध्यति॥इत्यरेपिसाजातिरस्यदृष्टोदिरूपकारणत्वा

सु

२३

ति

ननु त्वष्टाः स्वाद्युत्पत्तिः ॥ नित्यस्य स्वस्वरूपयोग्यस्य फलावश्यं नावश्यस्य योजकत्वात् ॥ परेतु इ
श्वरे साजातिर्नास्तीति ॥ प्रमाणं नावात् ॥ न च दृश्यमद्रव्यत्वापत्तिः ॥ ज्ञानवत्त्वेन विभजेनादिसा
कः ॥ अधिष्ठाता ॥ इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादकः ॥ यद्यथात्मनि अहं
ने अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि चिप्रतिपत्तं प्रतिप्रथमत एव शरीरा
दिनिमित्तस्तत्प्रतीगोचर इति प्रतिपादयितुं न कौशक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति ॥ कारणं
हिसकर्तृकं ॥ चास्याहीनां छिदादिकरणानां कर्तारमंतरेण फलानुपधानं दृष्टं ॥ एवं च
हुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि न कर्तारमंतरेणोपपद्यत इति अतिरिक्त
ः कर्तृकत्वात् ॥ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अत आह ॥ शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचा
रतः ॥ ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव ॥ मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावेका

सि.सु.
२४ वय

क्षतिः॥ प्राणानावेन ज्ञानाद्यनावस्य सिद्धिरिति चेत्॥ शरीरस्यैतन्नेवात्मविजो कितस्य त्ववि
रे स्मरणानुपपत्तेः॥ शरीराणामवैषम्यं च यथा यथा चैरुत्पादविनाशश्चालित्वात्॥ न च सर्वशरी
रोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कारजत्वाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं॥ अनेकसंस्कारकल्पनागौर
वात्॥ एवं शरीरस्यैतन्नेवाजकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वैतत्वात्॥ तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकानावात्॥ मन्मते तज्जन्मांतरानुन्वतेष्टसा
धनत्वस्य तदानीं स्मरणदेव प्रवृत्तिः॥ न च जन्मांतरानुन्वतमन्यदपि स्मर्येतैति वाच्यं॥ उ
द्धेधकानावात्॥ अत्र त्वनायत्तजीवनादृष्टमेवोद्धेधककल्प्यते॥ इच्छं च संसारस्या
नाहितयाऽत्मनोऽनादिच सिद्धावतादिनावस्य नाशसंनवान्तित्यत्यसंनवतीति बोध्यं॥
ननु च क्षुरादीनां ज्ञानादेकरणत्वं कतत्वं चास्तु विरोधे बाधकानावाद्दतमाह॥ तथा त्वंचे

हिंद्रियाणमुपधाते॥ तथा त्वंचैतन्यं उपधाते नास्ते सति॥ अर्थाच्चक्षुरादीनामेव॥ कथं स्मृतिं॥
पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽनावे स्मरणं न स्यात्॥ अनुनविदुर्नावादित्यस्यानुक्त
स्यात्येनास्मरणसंज्ञेनादनुनवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावोदिति
नाव॥ ननु चक्षुरादीनांचैतन्यमास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं सादृत्याह॥ मनोपिन तथा
चैतन्यं ज्ञानाद्यनध्यक्षतस्तनवेत्॥ मनसो अणुत्वात् तत्त्वक्षेत्रमहत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि
ज्ञानसुखादिसत्येन तत्त्वक्षेत्रमणुपपत्तेरित्यर्थः॥ यथा च मनसो अणुत्वं तथा अग्रे वक्ष्यते॥
नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा॥ तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकं तस्मै वाकार
विशेषः॥ तस्यापि नावत्वादेव क्षणिकत्वं॥ सर्वप्रवृत्तिज्ञानस्योत्तरेत्तरविज्ञानहेतुत्वात्॥
तुल्यभावप्राप्तयविज्ञानाधारानिराबाधेव॥ मृगमदवा सनायावसनद्वयसर्वसर्वविज्ञान

सि.उ.
२५ वि

ना

मनितसंस्काराणमुत्तरोत्तरविज्ञानेसंक्रांतत्वानानुपपत्तिः स्मरणदेरितिचेत्॥ तस्यजगदि
प्रयत्नेसार्वज्ञापत्तेर्यत्किंचिद्विषयत्वेनिगमकामावात्सुमुशवपिविषयावमासप्रसंगा
च्च॥ तदृशंनिराकारचित्तसंततिरनुवर्ततइतिचेत्॥ तस्यस्वप्रकाशत्वेप्रमाणानावा
त्॥ अतथाघटादीनामपिज्ञानत्वापत्तिः॥ नचइष्टायत्तिविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनो
नोवाहितिवाच्यं॥ घटादेरनुक्तभयमानस्यापत्तिपितुमश्वपत्त्यात्॥ आकारविशेषे
वायंविज्ञानस्येतिचेत्॥ किमयमाकारेतिरेच्यतेविज्ञानात्तद्विसमायातविज्ञानेव्यति
रिक्तेनात्मनातिरिच्यतेचेत्तद्विसमृद्धालंबनेनीलाकारेपिपीताकारः स्यात्॥ स्वरूप
तोविज्ञानस्याविशेषा॥ अयोहरूपेनालत्वादिविज्ञानधर्मइतिचेत्॥ नीलत्वादीनांवि
रुद्धनामेकस्मिन्तसमावेशात्॥ इतरथाविरोधावधारणस्यैवडुरुपपादत्वात्॥

व

२५

नवावासनासंक्रमः संभवति॥ मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसंगात्॥ नचोपाहृतोपादेय
ज्ञानो नियामक इति वाच्यं॥ वासनायाः संक्रमासमवात्॥ उत्ररस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चे
न्न॥ तदुत्पादकाभावात्॥ विज्ञानस्यैवोत्पादकत्वे तद्वान्त्यप्रसंगः॥ एकविज्ञानेति
शयविशेषः कल्पेन इति चेन्न॥ मानाभावात्॥ कल्पनागौरवाच्च॥ एतेन क्षणिकशरीरेष्वेवैव
तन्मपि प्रवृत्तं॥ गौरवादतिशये मानाभावाच्च॥ बीजादवपि सदकारिसमवधानासमवधा
नात्यामेवोपपत्तेः कुर्वन्नुपत्याकल्पनात्॥ अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमे
वात्मा॥ अविनाशी वक्ष्ये मात्मा॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरिति चेन्न॥ तस्य सविष
यत्वासंभवस्य दर्शितत्वान्तिर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयस्याप्यननुत्तवादेते
ज्ञानमित्येव नित्यमात्मेति सिद्धं॥ सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्म परं जीवेषु नोपयुज्यते॥ ज्ञानोसा

सि.मु.
२६

नसुखित्वादिनिजीवनां नेदसिद्धौ सुतरामीश्वरनेदः अन्यथा बंधमोक्षानुपपत्तेः ॥ योपीश्वरानेदवो
धकोवेदः सोपितदनेदेनतदीयत्वं प्रतिपादयतीति ॥ अनेदनावनयेवयतितयमिति वदति
॥ अतएव सर्वेषु वात्मानः समर्पिता इति श्रूयते ॥ मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावनेदे जायते इत्य
पिन ॥ नेदस्य नित्यत्वेन नाशयोगात् ॥ नेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्यात्स्यत्येव ॥ नचद्वित्वमपि नरपती
तिवाच्यं ॥ तवनिर्धर्मके ब्रह्मणिसत्पत्यानावेपिसत्पत्स्वरूपे तदेति वत्तद्वित्वाजावेपिद्वयात्मको
ताविति सुवचत्वात् ॥ मिथ्यात्वात् न वेधिकरणत्वं कस्तत्र सत्पत्वं मिति चेत् ॥ एकत्वावो व्य
क्तिद्वयात्मकोद्वित्यमित्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेपि पृथग्विज्ञेयते ॥ इति वदुनयेनेकमित्यस्य
सर्वजनैकत्वात् ॥ योपि तदानीं मत्तदप्रतिपादकआगमं सोपि निर्दुखत्वादिना साम्यं प्रति
पादयति ॥ संपदधि कोपुरोहितोयं राजा संवृत्त इति वत् ॥ अतएव निरंजनः परमं साम्यमुपै

सि

वी

गं

भाषी

२६

तीति श्रूयते ॥ इत्यपि न ज्ञानसुखात्मा ॥ किंतु ज्ञानाद्याश्रयोनित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञान
पदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तं यः सर्वसंज्ञाद्यनुरोधात् ॥ आनंदमित्यस्याप्यनंदवदित्यर्थः ॥ आने
ह्यपि पुरुषाभावे उपचर्यते ॥ नारायणं मे सुखी संवृत्तो हि मिति वत् ॥ अस्तु वा तस्मिन् ज्ञानं देन
त्वसावानंदः ॥ असुखमिति श्रूयते ॥ न विद्यते सुखं यस्ये हि नो नार्थ इति चेन्न ॥ किं कल्प
पत्तेः ॥ आनंदमित्यत्र मत्वर्थायाच्प्रत्ययविरोधादिति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः
उत्तरपक्षादवन्निर्दिष्टः किंतु चेतनः ॥ कार्यकारणयोरनेदाकार्यनाशे सति कार्योत्तिका कार्यत्
पतया नाशे न स्यादित्यकारणत्वं तस्य ॥ बुद्धिगतं चैतन्यं निमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने ॥ बु
द्धिश्चैतन्ये परिणामः ॥ सैव महत्तत्त्वमंतःकरणमित्युच्यते ॥ तत्सत्त्वात् सत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसा
राय वर्जो ॥ तस्या एवं इंद्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना संबंधः ॥ पुरुषे कर्तर

सि.सु.
२७

त्वानिमानोर्बोद्धै। चैतन्यानिमानश्चनेराग्रहा॥ ममेहं कर्तव्यमिति मंहशः पुरुषो य एते बुद्धेः स्व
छे तया तत्प्रतिबिंबाहतात्त्विकः॥ दर्पणस्यैव मुखोपरागः॥ इहमिति विषयोपरागः प्रियप्रणा
निकयापरिणतिनेहस्तात्त्विकः॥ निश्वासानिहृतहर्षस्यैव मज्जिनिमा॥ कर्तव्यमिति व्यापार
वेशः॥ तेनांशत्रयवती बुद्धिः॥ तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबंधः॥ दर्पणमज्जिनि
मैव मुखस्यानुपलब्धि रूच्यते॥ ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वैतधर्मा अपि बुद्धेरेव॥ कृतिर्हि
मानाधिकरणेन प्रतीतेः॥ न च बुद्धिश्चेतनोपरिणामित्वं तेमतं यास्तं॥ कृत्स्नदृष्टनो ग
नानिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरणेन प्रतीतेः॥ तद्विज्ञेमानात्मावात्॥ चेतनो हं करोमीति प्र
तीतेः॥ चैतन्यांशोऽत्र मइति चेत्तत्संश्लेषितं॥ अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षान्तावोक्षाऽनित्य
त्वे तौ तौ प्रसंसारपतिः॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वा बुद्धेरेव चैतन्यं कार्यकरणयोस्ता
व
ने

२७

दत्तादितिचेत्॥असिद्धे॥अचेतनायाःकलत्वेमानाजावात्॥वीतरागजन्मादर्शनात्॥प्रसिद्धे॥अचेत
 नायाःकलत्वेमानाजावात्॥वीतेअनोदित्वं॥अनादेर्नावस्यनाशासंनवान्नित्यत्वं॥तत्किंप्रैसा
 दिकल्पनेन॥नचप्रवृत्तेक्रियमाणनिगुणैःकर्माणिसर्वशः॥अहंकारविमृष्टात्माकर्ताहमिति
 मन्यतइतिअनेनविरोधइतिवाच्यं॥प्रकृतेरदृष्टस्यगुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः॥कर्ताहंकर्ताह
 मेवेत्यस्यतदर्थत्वात्॥तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः॥पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्य
 त्तिदुर्नतिः॥इत्यादिवदतात्पर्यवताप्रकटीकृतोयत्तुपरिष्ठादाशयइतिसंक्षेपः॥धर्माधर्माश्रय
 इति॥आत्मेत्यनुषज्यते॥शरीरस्यतदाश्रयत्वेदेहांतरकृतकर्मणंदेहांतरेणनोपपत्तेः॥
 १ अध्याक्षोविशेषगुणयोगतइति॥योग्यविशेषगुणसंबंधेनात्मनःप्रत्यक्षंभवति॥तत्त्वत्प
 या॥अहंजानेकरोमीत्यादिप्रतीतेः॥प्रवृत्त्यायनुमेयोयं॥अयमात्मापरदेहादौप्रवृत्त्यादिनाऽनु
 भीयते॥प्रवृत्तिरत्रचेष्टाज्ञानेष्टाप्रयत्नादानादेहेऽनावस्योक्तप्रायत्वात्॥चेष्टायाअप्रय
 त्नासाध्यत्वात्चेष्टयाप्रयत्नवानात्मानुमीयतइतिजावः॥तत्रदृष्टंतमाह॥रथगत्येवसारथिः॥यद्य

क

सि.मु.

२७

६१

द्वयिरथ कर्म चेष्टान्न बतितथा प्रिते न कर्मणा सारधिर्यथा चेष्टात्मके न कर्मणा परात्मा
पी अनुमायते इति नावः॥ अहंकारस्याश्रयो यः॥ अहंकारो ह्यमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विष
य आत्मानशरीरादिरिति॥ मनो मात्रस्य गोचरः॥ मनो नित्यं त्रिविजन्म प्रत्यक्षा विषयो मा
नस्य प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयश्चेत्यर्थः॥ रूपाद्यनावेनैन्द्रियांतरा योग्यत्वात्॥ विनु
रिति॥ विनुत्यं परममहत्त्वपरिमाणवत्त्वं॥ तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तं॥ बुद्ध्यादि
गुणवान्॥ बुद्धिस्तु खड्गः खेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वमुक्तवेदितव्याः॥ अत्रैव प्र
संगाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति॥ बुद्धिस्तु द्विविधेति॥ द्वैविध्यं व्युत्पादयति॥ अ
नुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमिति शब्दे॥ इ

२७

द्वियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं ॥ यद्यपि मनो रूपे द्वियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापि इन्द्रियत्वेन रूपे
हेन्द्रियाणां यत्र कारणत्वं तस्य तत्त्वमिति विवक्षितं ॥ इन्द्रियप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यं ॥ इन्द्रियार्थस्य
निकर्षोत्पत्तिमिति सूत्रेणैवोक्तकत्वात् ॥ अथवा ज्ञानाकारणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमितौ
व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य सादृश्यबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे अनुजनबोद्धकरण
त्वान्तर्गतत्वादिः ॥ इदं लक्षणमीन्द्रियप्रत्यक्षसाधारणं ॥ परामर्शजन्यं ज्ञानमनु
मितिः ॥ यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेतुविषय
कं ज्ञानमनुमितिः ॥ न च कदाचित् हेतुविषयकानुमितावव्याप्तिमिति वाच्यं ॥ तादृश

स्थ

रनी

॥ नन्विहं जातिघटितमपि लक्षणं संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषशून्यमेति आत्ममित्यनित्यत्वरसहा
ह॥ अथर्व-----वानस्पत्यमिश्रितानत्वेन तत्र हेतुत्वमिति व्याप्तिरिति जावः॥ १५॥

सि. सु.
२५ ए
२

ज्ञानवत्पुनरवत्त्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ अथैवाव्याप्तिज्ञानकरणे सा
नमनुमितिः॥ एवं सादृश्यज्ञानकरणे कंज्ञानमुपमितिः॥ यदज्ञानकरणे कंज्ञानं
सादृश्यबोधः॥ वस्तुतोयत्किंचिदनुमितिर्व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्ति
जातिमत्त्वमनुमितित्वं॥ एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवत्पुनरनुमित्य
वृत्तिजातिमत्वप्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति॥ घ्राणजादिप्रत्यक्षे न प्रत्यक्षं पद्धिधर्मतः॥
घ्राणजं रसं च क्षुब्धं स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षं॥ न चेश्वरप्रत्यक्षस्य विचिन्तना
नूनत्वं॥ अन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात्॥ उक्तं सूत्रानुसारात्॥ घ्राणस्य
गोचरौ गंधो रसश्च त्वादिरपि स्मृतः॥ ग्राह्य इत्यर्थः॥ गंधत्वादिरित्यादिपदासुरभि
त्वा

कं

२५
२

तथा

दिपरिग्रहः॥ गंधस्य प्रत्यक्षत्वात् न हतिजातिरपि नृत्यक्षा॥ गंधाश्च यद्गुणोत्तुङ्गा एव न सामर्थ्यमिति बो
ध्यं॥ रसो रसजायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥ तथा रसत्वादिसहितथा शब्दत्वादिसाहितः॥ गंधो रसश्चो
द्भूतो बोध्यः॥ उद्भूतस्त्वयं नयनस्य गोचरो द्रव्याणित्वंतिष्ठत्यत्कसंख्याः॥ विना गसंयोगपरित्य
क्तेरुद्रवत्वं परिमाणयुक्तं॥ क्रियाजातिः॥ श्रीमोक्षादुवमुद्भूतस्त्वयमिति न तत्प्रत्यक्षं॥ तद्वंति॥ उ
द्भूतस्त्वयं प्रवृत्तिः॥ योग्यवृत्तिः॥ समवायश्च तादृशः॥ दृष्टत्वादिकं मपि योग्यवृत्तिरिति बोध्यं ता
दृशयोग्यवृत्तिरिति तर्कः॥ चक्षुषेऽपि त्वमेव कथं तदाह॥ गृह्णाति चक्षुः संबंधाद्वा लोकोद्भू
तस्त्वयः॥ आलोकसंयोगोद्भूतस्त्वयं च चाक्षुषप्रत्यक्षकारणं॥ तत्र द्रव्यवाक्षुषं प्रतियोगिः सम
वायसंबंधेन कारणत्वं॥ द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबंधेन द्रव्यसमवेतसमवेत
स्वरूपत्वादेः प्रत्यक्षोऽसौ यस्मै समवेतसमवायसंबंधेनेति॥ उद्भूतस्त्वयं वद्रव्यं गोचरं सा सो

नृत्यर्थ

सोऽपि च त्वचः॥

सि.सु.
२९

अण

पिउद्भूतस्य शोषिस्पर्शत्वादिसहितः॥ रूपान्तररूपनिर्भररूपत्वादिनिर्भरचक्षुषोयद्योग्यतत्त्व
गिन्द्रियस्यापि ग्राह्यं॥ तथा च पृथक् सैख्यादयो ये च क्षुद्राद्युणुक्ताः॥ एवं क्रिया एवं ज्ञात
यो यो ग्यक्तिवृत्तयश्च त्वचोग्राह्या इति॥ रूपमत्रापि कारणं द्रव्यक्षेत्रे॥ अत्रापि त्वगिन्द्रियज
न्ये द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं॥ तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति॥ नवीना
स्तु॥ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षेन रूपं कारणं॥ प्रमाणान्नावात्॥ किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्र
त्यक्षे च स्पर्शकारणमन्वयव्यतिरेकात्॥ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति
चेन्न किंचित्॥ आत्मा ह्यग्निवाह्यनिर्भरविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु॥ रूपस्य कारणत्वे जा
द्यवमिति चेत्॥ न वा योस्त्वगिन्द्रियेण ग्रहणप्रसंगात्॥ इष्टापत्तिरिति चेत्॥ स्पर्श एव लाघ
वात् कारणमस्तु॥ अत्रायाः अप्रत्यक्षत्वेष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात्तस्मात्प्रज्ञां पश्यामीति वद्वायुं स्यु
ति

शमीतिप्रत्ययसत्त्वाद्योरपिप्रत्यक्षंनवत्येव॥बहिर्द्वयप्रत्यक्षमात्रेणनरूपस्यनवाभ्यर्शस्यहेतुः
 त्वं॥वायुप्रत्ययोरेकत्वंगृह्यतेनएवकचिद्वित्वाहिकमपिब्रूचिस्त्वेत्यापरिमाण्यप्रहोदेषादिमा
 ऊः॥त्वचोयोगोमनसाज्ञानकारणं॥त्वञ्मनःसंयोगोज्ञानकारणमित्यर्थः॥किंतत्रप्रमा
 णं॥सुषुप्तिकाक्षेत्त्वचंत्यत्कपुरीततिवर्तमानेनमनसाज्ञानाजनमितिनुष्ठुसुप्तिकाक्षेकिं न
 ज्ञानंनविष्यतिअनुभवरूपंस्मरणरूपंवा॥नाह्यः॥अनुभवसामग्र्यज्ञावात्तथाहि॥च
 ह्युद्दिनासहमनःसंयोगस्यहेतुत्वान्तदज्ञावादेवनचाक्षुषादिप्रत्यक्षं॥ज्ञानादेरज्ञावा
 देवनसंप्रत्यक्षं॥ज्ञानाद्यज्ञावेचात्मनोपिनुप्रत्यक्षमिति॥त्यामिज्ञानाज्ञावादेवनानुमितिः
 ॥सादृश्यज्ञानाज्ञावानोपमितिः॥यदज्ञानावान्नाहबोधः॥इत्यनुभवसामग्र्यज्ञावान्ना
 नुभवः॥उद्बोधकाज्ञावाच्चनस्मरणं॥नैवं॥सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्म

ज्ञान

इति द्वितीयमिष्यते ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनंतरं घटश्चाकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न संभवति न हर्षः
 विशेषणस्य घटत्वादेरज्ञानाभावात् ॥ विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् ॥ तथाच प्रथम
 तो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं ॥ तच्च निर्विकल्पकं न प्रत्य
 क्षं तथा हि ॥ वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति ॥ घटमहं जानामीति प्रत्ययात् ॥ तत्रात्म
 निज्ञानं प्रकारान्तरयनासते ॥ ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं ॥ प्रकारेयः स एव विशेषणमित्युच्यते ॥ वि
 शेषणे यद्विषयं तद्विषयेण तावच्छेदकमित्युच्यते ॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशि
 ष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं ॥ निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवै
 शिष्ट्यज्ञानं न संभवति ॥ घटत्वाद्यप्रकारकं घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति ॥ जात्यतिरिक्तमहा
 र्थज्ञानस्य किंचिद्वैविध्यप्रकारकत्वनियमात् ॥ महत्वं षड्विधे हेतुः ॥ प्रत्यप्रत्यक्षे महत्वं समवायसं

रो

तं

सि.नु.
३१

बंधेन कारणं॥ इदं समवेतानां प्रत्यक्षे स्वाश्रय समवाय संबंधेन तत्समवेत समवेत प्रक्षेप्त्वा श्र-
य समवेत समवाय संबंधेन कारणमिति॥ इन्द्रियमिति॥ तत्रापि बद्धिर्धर्मत्वं तुष्यते॥ इन्द्रियत्वं
तु न जातिः॥ दृष्टिर्वादिना संकरप्रसंगात्॥ किंतु शब्देतरोक्त विशेषगुणनाश्रयत्वे सति ज्ञा-
नकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं॥ आत्मादिवारणाय सत्त्वं तं॥ उक्त विशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वात्
हेतरेति॥ विशेषगुणस्य सत्त्वादेव श्रुतिसत्त्वात् उक्तेति॥ उक्तत्वं न जातिः॥ श्रुत्वादिना संकरा-
त्॥ न च श्रुत्वादि व्याप्य नानैवेकतत्त्वमिति वाच्यं॥ उक्तत्त्वादिना चाश्रुताहो जनक-
त्वानुपपत्तेः॥ किंतु॥ श्रुत्वादि व्याप्य मनुक्तत्वं नाना॥ तदनावकूटश्रुतत्वं॥ तच्च सं-
योगादावपि॥ तथा च शब्देतरोक्त गुणः संयोगादि श्रुतादावस्मत्तो विशेषेति॥ कालादिवा-
रणाय विशेष्यदत्तं॥ इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राच्यामते प्रत्यक्षजनकत्वात्॥ इन्द्रिया-

करलं

वयवारणाय का सा होरुपाजावप्रत्यक्ष सन्तिकर्षघटकतया कारणी न्तचक्षुः संयोगाश्च
यस्य काजा हे वारणाय मनः पदं ॥ सा नूनं कारणमित्यपि तद्वा एण य ॥ करणमिति ॥ असाधार
णं कारणं ॥ असाधारणत्वं व्यापारत्वं ॥ व्यापारः सन्तिः कर्षः ॥ षड्विधं कर्षमुदाहरणद्वारा
दर्शयति ॥ द्रव्यग्रह इति ॥ द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ द्रव्येषु समवेता
नां तथा तत्समवायतः ॥ तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ तद्वृत्तीनां समवेत
तसमवायेन तु ग्रहः ॥ विशेषणतया तद्वृत्तानां ग्रहो न वेत् ॥ द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रिय
संयोगजन्यं ॥ द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तस्य समवायजन्यमेव मत्रेपि ॥ वस्तुत
स्तद्रव्यचाक्षुषं प्रतिचक्षुः संयोगः कारणं ॥ द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रतिचक्षुः संयुक्तस
मवायः ॥ द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रतिचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायः ॥ एवम्

सञ्ज्ञि

सि.सु.
३२

ताव

मन्मत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः॥ परंतु दृष्टिबीजपरमाणुनीजेनीजत्वं दृष्टिबीजपरमाणौ
दृष्टिबीजत्वं चक्षुषा कथं न गृह्यते॥ अतत्र परं योक्तृतरूपसंबंधस्य महत्त्वसंबंधस्य च विद्यमानं पर
नत्वात्॥ तथा हि॥ नीजत्वं जातिरेकैव घटनीजे परमाणुनीजे च वर्तते॥ तथा च महत्त्वसं
बंधो घटनीजमादाय वर्तते॥ रूपसंबंधस्तु उभयमादायैव वर्तते॥ एवं दृष्टिबीजे पिष्ट
टादिकमादाय महत्त्वसंबंधो बोध्यः॥ एवं वायौ तद्दीयस्य शरीरं च सत्तायाश्चास्तुषं प्र
त्यक्षं स्यात्॥ तस्मादुक्तं तत्तत्त्वावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यक्षसमवेत
प्रत्यक्षे॥ तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य प्रत्यक्षसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे कारणत्वं
वाच्यं॥ इत्थं च परमाणुनीजादौ न नीजत्वादित्यग्रहः॥ परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वा
वच्छिन्नत्वात्तात्त्वात्॥ एवं वायौ न सत्तादिचाक्षुषे॥ उक्तं तत्र चक्षुःसंयोगस्य उक्तं रूपत्वात्

छिन्नत्वात्तावात् ॥ एवं यत्र घटस्पर्शवच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तथा कच्छे
देन तत्र घटप्रत्यक्षात्तावादा लोका संयोगवच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगविशेषं बोध्यं ॥ ए
व द्रव्यस्पर्शनिवृत्त्यक्षेत्वात् संयोगः कारणं ॥ द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षेत्वं संयुक्त
समवायः ॥ द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षेत्वं संयुक्तसमवेतसमवायः ॥ अ
त्रापि महत्वावच्छिन्नत्वमुद्धृतस्पर्शवच्छिन्नत्वं च सर्ववदेव बोध्यं ॥ एवं गंधप्रसर
क्षेप्राणसंयुक्तसमवायः ॥ रसप्रत्यक्षैरसनसंयुक्तसमवायः ॥ गंधसमवेतस्य
प्राणस्य प्रत्यक्षेप्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः ॥ रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे
सनसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं ॥ शब्दप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्नसमवायः ॥ शब्दस
मवेतश्रावणप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः ॥ अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बो

सि. पु.
३३

ध्मं॥ ब्रह्ममाण्डमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि न वति॥ एवमात्मप्रत्यक्षे म-
नःसंयोगात्प्रत्यक्षसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः॥ आत्मसमवेतसमवेतमान-
सप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारण॥ अनावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेंद्रिय-
संबन्धविशेषणताहेतुः॥ वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः॥ अत्र यदि स्यादुपलभ्येते
ते वयं न प्रसज्यते॥ प्रत्यक्षसमवायस्य विशेषणतया न वेत्॥ अनावप्रत्यक्षे योग्या-
नुपलब्धिः कारणं तथा हि॥ नस्तलादौ घटादिज्ञाने घटात्तावादिकं न ज्ञायते॥ ते-
नानावोपलंभे प्रतियोग्युपलंभानावः कारणं॥ तत्र योग्यतापेक्षिता॥ सोचतर्कितप्रति-
योगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा॥ तदर्थं च प्रतियोगिने घटादेः सत्त्व-
सत्त्वप्रसंजितउपलंभरूपः प्रतियोगीयस्य सत्त्वउपलंभानावोऽनावप्रत्यक्षे हेतुः॥ तथा

सं

दि॥ यत्रा लोकसंयोगादिवर्तते तत्र यद्यत्र घटस्यात्र हि उपलभ्येत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटा-
नावादिप्रत्यक्षं न भवति॥ अंधकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटानावादेरंधकारे वा हेतुष्वप्रत्यक्षं
न॥ स्पर्शनिप्रत्यक्षं तु न भवत्येव॥ अलोकसंबंधं विनापि स्पर्शनिप्रत्यक्षस्यापादयितुं श-
क्यत्वात्॥ गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदनावलुन प्रत्यक्षं॥ तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितु-
मशक्यत्वात्॥ वायौ उद्धृतस्त्वानावः॥ पाषाणे सौरस्यापावो गुरेति क्वानावः॥ वज्रं तु क्व
नावः॥ श्रोत्रेण ह्यनावः॥ आत्मनि सुखानाव एव मादाय तत्र हि द्विधैर्गृह्यते॥ तत्र प्रत्यक्ष-
स्यापादयितुं शक्यत्वात्॥ संसर्गानावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता॥ अन्योन्यानावप्रत्यक्षे
धिकरणयोग्यत्वमपेक्षितं॥ अतः स्तंभादौ पिशाचादिभेदेऽपि चक्षुषा गृह्यत एव॥ प्रत्यक्षं लौकि-
कं न हि न द्विविधं॥ तत्र लौकिकप्रत्यक्षेषो दासन्निकर्षः उक्तः॥ अलौकिकसन्निकर्षा निहा

लौकिक

सि.मु.
३४

नीवदति॥ अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधं परिकीर्तितः॥ व्यापारः सान्निर्कर्षः॥ सामान्यलक्षणे ज्ञानलक्षणे योगस्तथा॥ सामान्यलक्षणं यस्येत्यर्थः॥ तत्र लक्षणपदेन यहि स्वस्वरूपमुच्यते॥ तदा सामान्यस्वरूपं प्रत्यासत्तिरित्यर्थोक्त्यते॥ तच्च इंद्रियसंबद्धविशेषकज्ञाने प्रकारी नूतनबोधं॥ तथा हि॥ यत्र चेन्द्रियसंयुक्ते धर्माद्विस्तृष्टिरेष कंधर्म इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धर्मत्वं प्रकारः॥ तत्र धर्मत्वेन सान्निर्कर्षेण धर्म इत्येवं रूपं सकल धर्मविषयकं ज्ञानं जायते॥ अत्र यहि इंद्रियसंबद्धमित्येवोच्यते तदा धर्मीपटले धर्ममन्त्रमानेतरं सकल धर्मविषयकं ज्ञानं तस्मात्॥ तत्र धर्मत्वेन सहेंद्रियसंबंधात् जावत्॥ मन्मते॥ इंद्रियसंबंधं धर्मीपटले तद्विशेषकंधर्म इति ज्ञानं॥ तत्र प्रकारी नूतन धर्मत्वं प्रत्यासत्तिः॥ इंद्रियसंबंधश्च लौकिको ग्राह्यः॥ इदं च बहिरिंद्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारी नूतनं सा

३४

मान्यं संनिर्कषः ॥ परंतु समानां नावः सामान्यं तच्च क्वचित् नित्यं धर्मत्वादि ॥ क्वचिच्चानित्यं ध-
रहि ॥ यत्रैको घटः संयोगसंबंधेन नृत्तलैः समवायसंबंधेन कपाले वा जातिः तदनंतरं स-
र्वेषां तदुदवतां नृत्तलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं न वतितत्रैवं बोध्यं ॥ परंतु सामान्येन
संबंधेन ज्ञायते तेन संबंधेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः ॥ किंतु यत्र तदुदनाशानंतरं तदु-
दवतः स्मरं ज्ञातं तत्र सर्वेषां तदुदवतां ज्ञानं न स्यात् ॥ सामान्यस्य तदानीमभावात् ॥ किं-
चेन्द्रियसंबद्धविशेषकं घट इति ज्ञानं यत्र ज्ञातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबंधं विनापि तादृ-
ज्ञानप्रकारेण नृत्तसामान्यसत्त्वात् सकलघटविषयकं ज्ञानं कुतोन जायते ॥ तस्मात् सामान्य-
ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह ॥ आसन्निराश्रयाणं तु प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ सामान्यज्ञा-
नमिष्यते ॥ तथा च सामान्यलक्षण इत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयो यः ॥ तेन सामान्यवि-

सि.मु.
३५

षयकं ज्ञानं प्रत्यासन्निरिति लभ्यते ॥ ननु बभूव संयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां प्रत्यक्षं स्यादत आह ॥ तद्विद्विजत इमं बोध सामान्य - पेक्षते ॥ असार्थः ॥ यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्वर्मादितस्सामान्यज्ञानं सातद्दीन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षिता ॥ सा च सामग्री बभूव संयोगादिकं तेनांधकारहेचक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ॥ ननु ज्ञानलक्षणं प्रत्यासन्निरिति ज्ञानरूपाय दिसामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्नेहो न स्यात् अत आह ॥ विषयीयस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥ योगज्ञौ द्विविधौ प्रोक्तौ युक्तं ज्ञानं तेदतः ॥ युक्तस्य सर्वज्ञानं चिंता सद्वृत्तौ परः ॥ सामान्यज्ञानरूपा प्रत्यासन्निरिति तद्विषयस्य ज्ञानं जनयति ॥ ज्ञानलक्षणं प्रत्यासन्निरिति तद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासन्निरिति ॥ अत्रायमर्थः ॥ प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना ज्ञानं न संभवति ॥ धर्मत्वेन

३५

सकलधर्मानां बद्धित्वे न सकलवद्भूतानां च ^{भा} न कथं न वतु तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते ॥
न च सकलवद्धिधर्मज्ञानानां वेकाक्षतिरिति वाच्यं ॥ प्रत्यक्षधर्मे वद्धि संबंधस्य गृहीतत्वादन्य
धर्मस्य नानुपस्थितत्वाद् नो द्विव्याशौ न वेति संशयानुपपत्तेः ॥ मन्मते तु सामान्यलक्षणायां
कलधर्मोपस्थितौ कालांतरौ यद्देशांतरौ यद्धर्मे वद्धि व्याप्यत्वसंदेहः संभवति ॥ न च सामा
न्यलक्षणा स्वीकारेण प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं ॥ प्रमेय
त्वेन सकलज्ञाने जातेपि विविक्षेय सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञात्वात् ॥ एवं ज्ञान
लक्षणा स्वीकारेण सूरनिचंदनमिति ज्ञाने सौरतत्त्वज्ञानं कथं स्याद्यद्यपि सामान्यलक्षणाया
सौरतत्त्वज्ञानं संभवति ॥ तथापि सौरतत्त्वस्वज्ञानं ज्ञानलक्षणा ॥ एवं धर्मत्वेन धर्मापव
लं च त्रज्ञातं तत्र धर्मापवलं स्यान्नुपवसायेनामज्ञानलक्षणा ॥ योगिनौ द्विविधौ ॥ युक्तौ दुं

सि.नु.
३६

जानाश्च॥ अतो यो गजधर्मस्यापि द्वे विधौ॥ युक्तस्य॥ तावद्यो गजधर्मसहायेन मनसा आकाश
परमावाहिनिरिव पदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदेवमवितुमर्हति॥ द्वितीयस्मर्चिताविशेषोपि स
हकारीति॥ अनुमितिं व्युत्पादयति॥ ॥ व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्न वेत्ति॥ अनुमायां
अनुमितौ॥ व्याप्तिज्ञानं करणं॥ परामर्शो व्यापारः॥ तथा हि॥ येन पुरुषेण मायानसादौ धर्मवद्भ्यो
व्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः कचित्पर्वतादौ अनवच्छिन्नमूलं धर्मजे स्वां पश्यति तदने
तरंच धर्मो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्या नवति॥ पश्चाच्च वह्निव्याप्य धर्मवानयं पर्व
त इति ज्ञानं नवति स एव परामर्श इत्युच्यते॥ तदनंतरं पर्वतोयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेव
वातुमिति॥ अत्र प्राचीनाः ब्रूयते॥ व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धर्मादि लिङ्गमनुमितिकरणमिति
॥ तद्वृषयति॥ ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिर्मादे॥ अनागतादि

३६

लिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा॥ यद्यनुमितौ लिङ्गं कारणं स्यात्तदा नागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेनानु
मितिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीं नानावादिता॥ आप्यस्य पक्षवृत्तिस्तु धीः परामर्श
उच्यते॥ आप्तिविशिष्टस्य पक्षे एतद्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं अनुमितौ जनकं तच्च आप्यः पक्षेऽस्ति
ज्ञानं यक्षो आप्यवानिति ज्ञानं वा॥ अनुमितिस्तु पक्षे आप्यइति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका
॥ पक्षो आप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानिति॥ द्विविधादपि परामर्शस्य पक्षः साध्यवानित्येवा
नुमिति रित्यन्ये॥ ननु वह्निव्याप्यधूमवान्यवतइति ज्ञानं विनापि यत्र यवतो धूमवानिति प्र
त्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्यइति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनादपि विशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं॥ किंतु आप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मज्ञानत्वेन कारण
त्वं॥ अवश्यकत्वात्॥ विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेत्॥ न॥ आप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि

सि.सु.
३७

वन्दिष्याप्यवानितिशानादनुमित्युत्पत्तेर्ज्ञातवाच्यव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वं॥किं
च॥धर्मवान्यवर्ततइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥आप्यतावच्छेदकीदृशधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्यसत्त्वा
त्॥नचगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुत्वंवाच्यं॥चैत्रस्यव्याप्तिप्र
हेमैत्रस्यपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिःस्यात्॥यदिनत्सुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यवच्छेदप्रकारकं
तत्सुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानतत्सुरुषीयानुमितौहेतुरित्युच्यतेतदनेतकार्यकारणभावान्
मन्मतेतु॥समवायेनव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसमवायेनअनुमितिजनयतीत्य
र्थेनानेतकार्यकारणभावः॥यदितुव्याप्तिप्रकारकज्ञानपक्षधर्मताज्ञानचस्वतंत्रकरणमि
त्युच्यते॥तदकार्यकारणभावद्वयंवद्विष्याप्येधर्मःआलोकवान्यवर्ततइतिज्ञाप्यनुमिति
स्यादिति॥इत्थंचयत्रज्ञानद्वयंतत्रापिविशिष्टज्ञानंकल्पनीयं॥फलमुखगौरवस्यादेषत्वं

नाद
३७

हिंति॥आप्पो नाम व्याप्ताश्रयः॥ तत्र व्याप्तिः केत्यत आह॥ व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबंधउदाह
तः॥ वह्निमान् धर्मदित्यादौ साध्यं वह्निः॥ साध्यवान्महानसादिः॥ तदमोजलरुदिसिद्धवृत्तिः
त्वं धर्मस्येति लक्षणसमन्वयः॥ धर्मवान्वहेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयः॥ पिंडाद्वैवहेः सत्वा
नातिव्याप्तिः॥ अत्र येन संबंधेन साध्यं ते नैव साध्यवान्वोध्यः॥ अन्यथा समवायसंबंधेन व
ह्निमान्वहेरवयवस्तदन्वो महानसादिस्तत्र धर्मस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात्॥ साध्य
वदन्यश्च साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनेदवान्वोध्यः॥ तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसा
देर्निन्ते पर्वतादौ धर्मस्य सत्वेऽपि न क्षतिः॥ येन संबंधेन हेतुता ते नैव साध्यवदन्यावृत्तित्वं वो
ध्यं॥ तेन वह्निमदन्यस्मिन् धर्मावयवे धर्मस्य समवायसंबंधेन सत्वेऽपि न क्षतिः॥ साध्यवदन्या
वृत्तित्वंच साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नानावस्तेन धर्मवान्वहेरित्यत्र साध्यवदन्यक्रदादिहृति

सि.सु.
३०

त्वानावसत्वेपिनक्षतिः॥ अत्र यद्यपि प्रत्यंगुणकर्माख्याव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः स
त्तायाश्च एकात्साध्यवदन्यस्मिन्गुण एव वृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेण वृत्तित्वस्यै
वाच्यं॥ हेतुतावच्छेदकं वृत्तिता न वच्छेदकमिति फलितोर्थः॥ ननु केवलान्यधिनिज्ञेयत्वाद्देसाध्ये
साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः॥ किंच सत्तावान्नानातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्या
दौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह॥ अथवा हेतुमन्तिष्टविर
हाप्रतियोगिना॥ साध्येन हेतोरैकाधिकरणं व्याप्तिरुच्यते॥ हेतुमस्ति तिष्ठावृत्तिर्यस्य स तथा॥
विरहोऽज्ञावः॥ तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियोजनावः॥ तदप्रतियोगिना साध्येने स हेतोः सामाना
धिकरण्यं व्याप्तिः॥ अत्र यद्यपि बन्धिमान्ध्रमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिहृत्यनावप्रति
योगित्वं तत्तद्व्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः॥ न च समानाधिकरणवन्धिधर्मयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यं॥ तत्र

ह
३०

३

द्वैरेणुनयाजावसत्वात्॥ एकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः॥ गुणवान्द्रव्यत्वादित्याद्यव्याप्तिश्च
 ॥ तथापि साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति वाच्यं॥ ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्तान्द्र
 विवीत्यादित्यत्र साध्यतावच्छेदिकारूपत्वव्याप्यजातयस्तासां शुक्लत्वादिरूपाणां नीलघटादेवे
 त्यतावच्छेदकत्वमस्ति त्वव्याप्तिरिति चेन्न॥ तत्र परंपर्यारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यै
 व साध्यतावच्छेदकत्वात्॥ नहि तादृशधर्मावच्छिन्ना जावच्छादित्वव्याप्तिरिति चेन्न॥ रूपत्वव्याप्यजा
 तिमान्नास्तीति बुद्ध्यपत्तेः॥ इत्यादौ साध्ये परंपर्यासंबन्धे इत्यादिकमेवावच्छेदकं॥ अथवा॥ र
 साध्यादिनेहेन व्याप्तेर्नेहात्॥ तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदक
 तानवच्छेदकमिति वाच्यं॥ हेत्वधिकरणं च एतच्च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिरेण वाच्यं॥ तेन प्रक
 गुणकर्मात्म्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठानावच्छेदकप्रतियोगित्वेपि प्र

सि.सु.
३९

ग्य
ति

व्यवस्थाना व्याप्तिः॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं बोध्यं॥ तेन समवायेन धर्माधिकरणं तद्व
यवनिष्ठानावप्रतियोगित्वेपि बन्धेन व्याप्तिः॥ अनावच्छप्रतियोगिव्यधिकरणे बोध्यः॥ तेन कपि
संयोगी एतद्वक्षत्वादित्यत्र मूलवच्छेदेनैतद्वक्षत्वं न कपिसंयोगानावप्रतियोगित्वेपि कपिसंयो
गस्याप्यव्याप्तिः॥ न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं॥ यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्ति
ः॥ प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणद्वौ वर्तते यो अनावच्छप्रतियोगिव्यधिकरणे
त्वात्॥ यदि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं तदा संयोगिसत्त्वादित्यादावप्यव्याप्तिः॥ सत्ताधिकरण
गुणद्वौ यः संयोगानावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिवाच्यं॥ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्य
नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्॥ स्वप्रयोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिर्अना
वच्छतिनिर्कर्षः॥ प्रतियोग्यनधिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं॥ तेन

वृ

ति

३९

विशिष्टसत्तावान्जाते रित्याहैजात्यधिकरणगुणदेर्विशिष्टसत्तानावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिन
क्षतिः॥ अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वं बोध्यं॥ तेन ज्ञानवा
न्सत्तादित्याहै सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेपिन क्षतिः॥ इत्थंच वक्रिमान्ध्र
मादित्याहै ध्रमाधिकरणे समवायेन वन्ति विरहसत्त्वेन क्षतिः॥ ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना
स्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वं तत्समास्यस्य वा॥ यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना नधि
करणत्वं वा विवक्षितं॥ आद्ये कपिसंयोगी एतद्वक्ष्यतादित्यत्राव्याप्तिः॥ कपिसंयोगानावस्य हि त्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो ह्यक्षान्तिरपि कपिसंयोगो न भवति॥ तदनधिकरणं च वक्ष्यति॥ द्विती
ये तु प्रतियोगिव्याधिकरणजावाप्रसिद्धिः॥ सर्वस्यैवाजावस्य हर्षक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वात्तावा
वात्मकप्रतियोगिसमानधिकरणत्वात्॥ नच वक्रिमान्ध्रमादित्याहै घटाजावादेः स्वाजावात्मक

वि.सु.
४० अ

प्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतार्थे तथापि माध्यावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं त्व
मस्यैवेति कथं प्रतियोगिव्यकरणं नावाप्तसिद्धिरिति वाच्यं ॥ घटात्तावेवो वस्त्यात्तावस्तस्य घटात्ता
वात्मकतया घटात्तावस्य वह्निरपि प्रतियोगीतदधिकरणं च पर्वतादीति क्रमेण प्रतियोगिव्यधि
करणस्याप्रसिद्धत्वात् ॥ यदि घटात्तावादौ वस्त्यात्तावादिर्निर्दिष्टं तु च्यते ॥ तथापि धर्मात्तावना
न वस्त्यात्तावादिवाहित्यादावव्याप्तिः ॥ तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपसंबंधस्तेन संबंधे
न च सर्वस्यैव नावस्य सर्वज्ञ ए विनिष्ठत्वात्तावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वादेत्वधिकरण
स्येति ॥ तृतीये तु कपिसंयोगात्तावनात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः ॥ तत्रात्महन्तिकपिसंयोगाभावा
नाकः कपिसंयोगस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्यात्तावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिक
रणत्वं च हेत्वधिकरणस्यात्मन इति ॥ मैवं ॥ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण

एवं हेतुमतस्तद्दृशप्रतियोगितानामयत्नस्यविवक्षितत्वात्॥ ननु कालो घटवान्कालपरि-
माणदित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्प्रसिद्धिः॥ हेत्वधिकरणमहाकालस्य जगदाधा-
रतया सर्वेषामेवानावानां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधि-
करणसत्वात्॥ अत्र केचित्॥ महाकालनेदविशिष्टघटानावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणः महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालनेदविशिष्टघटानाधारत्वात्॥ महाकाले न
हार्कलनेदनावात्॥ वस्तुतस्तु॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणी-
नृत्तहेत्वधिकरणद्वयत्वावप्रतियोगितासामान्येयत्तसंबंधावच्छिन्नत्वयद्मविच्छिन्नत्वा-
नयात्तावस्तेन संबंधेन तद्वमविच्छिन्नत्वस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यं॥ व्यापकसामाना-
धिकरण्यंच व्याप्तिः॥ इह च कालो घटवान्कालपरिमाणदित्यादौ संयोगसंबंधेन घटा

सि.मु.
४९

नो

नावप्रतिष्ठां निर्घटयानधिकर ऐहिक अधिकरणमहाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटात्तावस्तस्य
प्रतियोगितायां काजिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वो नयानावस्य सत्वात्ताव्याप्तिः ॥ ननु प्रमे
यवन्दिमान् धर्म इत्यादौ प्रमेयवन्दितावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं ॥ एकधर्मस्यानवच्छेदकत्वादि त्रिचे
न ॥ कंबुग्रीवादिमानासीति प्रतिसाकं ब्रुमीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरु
धर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारात् ॥ इति संक्षेपः ॥ ४९ ॥ पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं दाह ॥ सिसाधधि
षयाः सिसाधधिसिद्धिर्नतिष्ठति ॥ सपक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्न वेत् ॥ सिसाधधिया विरहविशि
ष्टायाः सिद्धेरनावपक्षता ॥ तद्वान्यक्ष इत्यर्थः ॥ सिसाधधिया मात्रं न पक्षता ॥ विनापिसिसाधधि
षां घनगति तेन मेघावुमात् ॥ अत एव साध्यसंदेहेऽपि न पक्षता विनापि संदेहेऽतदनुमानात् ॥ सिद्धौ
सत्यामपिसिसाधधिया सत्वेऽनुमितिर्न वत्येव ॥ अतः सिसाधधिया विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं ॥

४९

तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिसाधयिषायां सत्या मपि पक्षता॥ यत्र सिसाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामस
त्या च पक्षता॥ यत्र तु सिद्धिरस्ति सिसाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता॥ सिसाधयिषा विरहविशिष्ट
सिद्धेः सत्वात्॥ तनु यत्र परामर्शान्तरं सिद्धिस्ततः सिसाधयिषा तत्र सिसाधयिषा काले परामर्शन
नानुमितिः॥ यत्र सिद्धिपरामर्शं सिसाधयिषाक्रमेण नवंति तत्र सिसाधयिषा काले सिद्धेर्नाशात्प्र
तिबंधकानावादेवानुमितिः॥ यत्र सिसाधयिषा सिद्धिरप्येवमशीस्तत्र परामर्शकाले सिसाधयिषैव
नास्ति॥ एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिसिधयिषा॥ योग्यविद्युर्विशेषगुणां यौग
पद्यनिषेधात्कथं सिसाधयिषा विरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न॥ यत्र वन्दिम्या व्यक्ष्मवान्न
र्वतो वन्दिमानिति त्रत्यहं स्मरणं वा॥ ततः सिसाधयिषा तत्र पक्षता संयत्तयेतद्विशेषणमावश्यक
त्वादिति॥ अत्रेह बोध्यं॥ यादृश सिसाधयिषा स ते सिद्धिस्तथेयद्विगंकानुमितिस्तादृश सिसाध

सि.मु.
४२

विषाविरहविशिष्टसिद्धिनावस्तद्धिङ्गकानुमितौ पक्षता ॥ तेन सिद्धिरामर्शसत्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायता
मितीच्छायामपि नानुमितिः ॥ बन्धिव्याप्यध्वमवान्पर्वतो बन्धिमिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्ता
नं जायतामिति छायां न वत्येव ॥ एवं धर्मपरामर्शसत्वे आलोक्येन बन्धिमनुयामीच्छायामपि नानुमि
तिः ॥ सिसाधयिषाविरहकाक्षेयादृशसिद्धिसत्वे सन्नुमितिसादृशसिद्धिविशिष्टव्यनक्तव्या ॥ तेन पर्वत
सौजस्वीपाषाणमयो बन्धिमिति सानसत्वे पनुमितेर्न शोधः ॥ परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधि वि
करणेन साधमसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रतिप
क्षतावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबंधीकारः ॥ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रतिपुसि
द्धिमात्रविरोधि ॥ इदं तु बोध्यं ॥ यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानंतरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति
ज्ञानंतरासामानुमितिसायां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं न वति न त्वलुमितिः ॥ अतोऽनुमित्याविरहवि

५२

त्य

शिवसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातंत्र्येणप्रतिबंधिका॥एवंपरामर्शानंतरंवि
नाप्रत्यक्षेष्टोपहादिप्रत्यक्षानुसंज्ञे॥प्रत्यक्षेष्टाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीतिन्तविषयकप्रत्यक्षेष्टा
तिबंधिका॥प्रसंगादेत्वाजासात्विनजते॥अनैकांतौविरुद्धार्थसिद्धःप्रतिपक्षितः॥काजात्ययाप
दिष्टश्चेत्वाजासाश्चपंचधा॥आद्यःसाधारणस्तुस्यादसाधारणकोपरः॥तथैवानुपसंहारित्रे
धानैकांतिकोनवेत्॥तद्वक्ष्येच॥यद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिर्विरोधित्वं॥तद्वत्॥तथा
हि॥व्यभिचाराद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिर्विरोधित्वान्नैदेषाः॥यद्विषयकत्वंचयादृशविशि
ष्टविषयकत्वंबोध्यं॥तेनबाधनमस्यानुमितिर्विरोधित्वेपितत्रपर्वतोवद्भूतावबानितिर्विशि
ष्टस्याप्रसिद्धत्वात्तदेतुदोषः॥नचयत्रवद्भूतावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकालेवर
न्निव्याप्यधूमस्याजासत्वंनस्यात्॥तत्रवद्भूतावव्याप्यवान्पक्षइतिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिस

सि.मु.
४३
हेर

द्वितीयाचार्यः॥ इष्टा पत्रेः॥ अतथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वात्तेः॥ तस्मात्तत्र बन्धुना च व्याप्य पाषाणमप्य
त्ववानिति परामर्शकाले बन्धुव्याप्यधर्मस्य नास्त्विति॥ अत्रानुमितिप्रतिबंधमात्रं॥ हेतुस्तु न
उच्यते॥ इत्थं च साध्यानां वद्वत्तित्वादि कंदोषः॥ तद्वत्ताच्च हेतौ येन केनापि संबंधेनेति व्या
परेतु॥ यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वं तद्वत्तत्वेत्यानासत्वं॥ सत्यपि पक्षे विरोधिर
व्याप्त्यादिकमेव तथा॥ तद्वत्तत्वेतो ज्ञानरूपसंबंधेन॥ न चैवं बन्धिमान् धर्मादित्यादौ बाधन
मस्य पक्षे साध्यानां विषयकत्वेनानुमिति विरोधित्वात्॥ ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्यापि स
त्वात्॥ सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं॥ तत्र ज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनादत्र सत्त्विति पर
क्षतिरव्यवहारेण तत्कल्पनात्तत्र बाधितमवहारनावाहित्याहुः॥ अनुमिति विरोधित्वं च अनु
मितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वं॥ तेन अनिवारिणीनामाप्तिः॥ दोषज्ञानं च यद्धेतुविषय

धा

कंतद्धेतुकारुमितौ प्रतिबंधकं॥ तेन एकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेतुतरेणानुमित्युत्पत्तेस्तदनावा
द्यनवगाहित्वाद्यव्यभिचारज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वात्तावेपिनक्षतिरितिसंक्षेपः॥ यादृशसाध्य
पक्षहेतौ यावंतो दोषास्तावदन्त्यात्वं तत्र हेत्वानासत्वं॥ यंच कथं न तु त्संनवस्थलानि प्रायेण॥ ए
वंसाधारणद्यन्यते मत्वमनैकांतिकत्वं॥ सौरेणः साध्यवदन्यवृत्तिः॥ तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधः
क्रियते॥ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः॥ तेन साध्यसामानाधिकरणग्रहः प्रतिबंध
ते॥ अत्येतुसपक्षावृत्तिरसाधारणः॥ सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्॥ इच्छंच यदा पक्षे साध्यनिश्च
यस्तदनासाधारणं तत्र हेतोर्निश्चयादित्याहुः॥ अनुपसंहारी च अत्यंतानावाप्रतियोगिसाध्य
काहिः॥ अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधः क्रियते॥ विरुद्धस्तु साध्यव्यापकी नृता नावप्र
तीयोमी॥ अयंच साध्यानावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकः॥ सत्प्रतियक्षेतुप्रतिहेतुः साध्याना

सि.बु.
४४

वसाधकः॥अत्रहेतुरेवेतिविशेषः॥साध्यात्तावसाधकएवसाध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तइत्यशक्ति
विशेषोन्नायकत्वाच्चविशेषः॥सत्प्रतिपक्षःसाध्यात्तावव्याप्यवानूपक्षः॥अगृहीताप्रामा
एकसाध्यव्याप्यवत्वेनोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यवत्वेनोपस्थितिविषयःसत्यमे॥अ
त्रचपरस्परान्तावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबंधःफलं॥अत्रकेचित्प्रामादयत्
तावव्याप्यवत्ताज्ञानेविद्यमानेपिघटचक्रसंयोगेसतिघटवत्ताज्ञानंजायते॥यथाचसत्य
पिपीतव्यानावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञानेपिसतिपितादिदोषेपीतःशंखश्रुतिधीः॥एवंकोटि
द्वयव्याप्यदर्शनेपिकोटिद्वयस्यप्रत्यक्षरूपःसंशयोभवति॥तथासत्प्रतिपक्षस्थलेसंशय
रूपानुमितिर्भवत्येव॥यत्रचैककोटिव्याप्यदर्शनंतत्राधिकबलेनतथाद्वितीयकोटिज्ञान
प्रतिबंधान्नसंशयः॥फलबलेनचाधिकसमबलनावःकल्याणतइत्याहुः॥तन्त॥तदभाव

४४

व्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतज्ञानविशेषः शाब्दबोधादेरप्यनुदयात् ॥ लौकिकसंनिकर्षा
 न्त्यहोषविशेषा ज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबंधकता लाघवात् न ह्युपनीतज्ञानविशेषशा
 ह्बोधे च छयकृ प्रतिबंधकता ॥ गौरवात् ॥ तथा च प्रतिबंधकसत्वात् कथमनुमितिः ॥ न
 हि लौकिकसंनिकर्षस्तुल्ये त्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्तु ज्ञेयसंशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी
 ॥ येनानुमितिर्निवृत्ते नापि विशेषणीयं ॥ यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोक्तत्वाप्रामा
 ण्यज्ञानात्संशयः ॥ नामथा ॥ अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति
 ॥ असिद्धिस्तु आश्रया सिद्धयुक्तता ॥ आश्रया सिद्धिः यक्षेपक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र कां
 चनमयः पर्वतो वन्निमानिति साध्यते ॥ न पर्वतो न कांचनमयः इति ज्ञाने विद्यमाने कां
 चनये पर्वते परामर्शप्रतिबंधकत्वं ॥ स्वरूपसिद्धिस्तु यक्षे व्याप्यत्वेन निमित्तस्याभावः ॥

त

म

ना

सि.नु.
४५
मा

अत्ररुहो द्रव्यं धर्मादिसादौ पक्षे व्याप्यत्वाजिमतस्य हेतोरभावो ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्तज्ञानरूप
स्य परामर्शस्य प्रतिबंधः फलं ॥ साध्या प्रसिद्धादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः ॥ साध्ये साध्या ~~व~~ वच्छेदका
भावः साध्या प्रसिद्धिः एतत्तु ज्ञाने ज्ञाते च कांचनमयवन्निर्मानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
साध्यपरामर्शप्रतिबंधः फलं ॥ एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः ॥ यथा कांचनमय
धर्मादिसादौ अत्र च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् हेतुकयापि ज्ञानादेरभावः ॥
एवं वन्निर्माना लक्ष्मादिसादौ गुरुत्वान्नालक्ष्मत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वमित्यपि ब्रूते ॥
बाधस्तु पक्षे साध्याभावसाध्यवदन्यत्वादिः ॥ एतदप्यचानुमितिप्रतिबंधः फलं ॥ तद्वर्तिकत
दभावनिश्चयो लौकिकसंनिकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतत्तानमात्रे विरोधी ॥ न तु संशयसा
धारणं पक्षे साध्यसंस्पृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभास

ता

४५

सत्वप्रितियुक्तं॥साध्यसंशयादिकंविनाप्यनुमित्युत्पत्तेः॥एवंसाध्यानावप्रमात्वज्ञानमपिनप्रति
 बंधकं॥प्रमाणतावात्॥गौरवाच्च॥अन्यथासत्प्रतिपक्षादावपितदनाव्याप्यज्ञानप्रमात्व
 विषयकत्वेनप्रतिबंधकतापत्तेः॥किंतुत्रमत्वज्ञानानास्कंहितबाधबुद्धेःप्रतिबंधकतात
 त्रमत्वशंकाविघटनेनप्रामाण्यज्ञानंकिंचिदुपयुज्यते॥नचबाधस्थलेपक्षेहेतुसत्वे
 व्यभिचारःपक्षेहेत्वतावेत्यस्यसिद्धिरेवदोषश्चिवाच्यं॥बाधज्ञानव्यभिचारज्ञानादेनै
 दात्॥किंचयत्रपरामर्शानंतरबाधस्तत्रव्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वात्॥बाधस्यानुमि
 तिप्रतिबंधकत्वंवाच्यं॥एवंयत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौमंधव्याद्युच्यतेत्ववताज्ञानेत
 यत्राधस्यैवप्रतिबंधकत्वंवाच्यं॥नचप्रक्षेपदेगंधसत्वात्कथंबाधश्चिवाच्यं॥पक्षतावच्छे
 दकदेशकालावच्छेदेनतदनावादेरनुभवसिद्धत्वादिति॥सत्त्वतिष्ठतव्याप्यभिन्नायेवेहे

बाध

सि.नु.
४६

या

सु

त्वानासास्तर्थापितन्माध्यमं तर्जयन्ति ॥ अन्यथा हे त्वानासाधिका प्रसंगात् ॥ बाधव्याप्यं निस्त एव
स्वतंत्रेष्टे न मुनिना दृश्य कुरुपादानात् ॥ सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु तत्रतिबंधर क इति प्रघट्टिका
र्थः ॥ यः सपक्षे विपक्षे च तत्वे साधारणस्तु सः ॥ सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः ॥ सप
क्षः साध्यवान् ॥ विपक्षः साध्यवर्जितः ॥ विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तं ॥ वस्तुतो विपक्षवृ
त्तित्वमेव वाच्यं ॥ विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि रूपकता बीजस्य निस्ततया तत्त्वानासाधिकात् ॥
यस्तत्त्वस्य साध्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ सपक्षविपक्षव्याप्यवृत्त इत्यर्थः सपक्षः साध्य
वत्तया निश्चितः ॥ विपक्षः साध्यमन्यतया निश्चितः ॥ शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् शब्दादौ यदा
शब्दोऽनित्यत्वं संदेहस्तदा सपक्षत्वं घटादा नामेव तद्व्याप्यवृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसा
धारणं ॥ यदा शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयः तदा नासाधारणः ॥ इदं तु न तत्त्वकूपक्षैकदेव सहचारग्रहेऽपि
इदं प्राप्तां मतं न नवीनमतं पुर्वमुक्तं ॥ केवलाज्जिपक्षक इति ॥ सर्वमतिथेयं
प्रमेयत्वादि त्वाद्यौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यादेः स्थलांतनात्तावा

तः ॥
४६

स

तेरनावात्॥ अस्तु वा स ह चाराग्रहस्तावता यस्तान् रूपैः सिद्धिरेव॥ न तु हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि के
व ज्ञान्ययि साध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तं॥ यः साध्यवति नैवास्ति विरुद्ध उदाहृतः॥ एवकारेण साध्याधिकरा
त्वावच्छेदे न हेत्वभावो बोधितस्तथा च साध्यव्यापकी भूताभावप्रतियोगित्वं तदित्यर्थः॥ अ
सिद्धं विन्यजते॥ आश्रयासिद्धिराद्यास्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरास्यादसि
द्धिरतस्त्रिधा॥ अपक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो न वेत्तमिति मयोगिरिः॥ न ह्येव व्यंक्ष्मत्वाद्वासासिद्धि
रथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीजधर्मादिको न वेत्त॥ विरुद्धयोः परामर्शहेत्वोः सत्प्रतिप
क्षता॥ असिद्धिं विन्यजते॥ आश्रयासिद्धिरित्यादिपक्षासिद्धिसिद्धिरिति॥ आश्रयासिद्धिरित्य
र्थः॥ अपरेति॥ स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः॥ नीजधर्मादिक इति॥ नीजधर्मत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छे
दकं॥ स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मतिराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्॥ ध

धिकरा

व

अ

सि.सु.
४७

मत्रागन्तावत्वसंग्रहयसमानाधिकरणेति। कपिसंयोगतद्दत्तावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सस्त्र
तिपक्षत्वमतउक्तं चिरुद्धयोरिति। तथाच स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शका
जीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषयइत्यर्थः। साध्यस्त्वोपत्रपक्षस्तसौ बाधउद्दहृतः। उत्पत्तिर
काजीनघटेगंधादिर्यत्रसाध्यते। साध्यशून्यत्वमिति पक्षः। पक्षताविच्छेदकविक्रिष्टइत्यर्थः।
तेनघटेगंधसत्त्वेऽपि नक्षति। एवंमूलावच्छिन्नोद्दक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापिबोधम्। उपनि
तिव्युत्पादयतिग्रामीणस्येतिग्रामीणस्यप्रथमतः पश्यतो गवयादिकं। साहचर्यधीर्वाहीनां
वास्यात्साकारंमत्तं॥७९॥ वाच्यार्थस्यातिदेशस्यस्मृतिर्यापास्यते। गवयादिपदानां तु शक्ति
धीरुपमाफलं॥८०॥ यत्रारण्यकेनकेनचित्ग्रामीणयोक्तं। गोसहस्रोगवयपदवाच्यइति॥पश्चा
त्ग्रामीणेनैकचिद्गवयोद्दक्षः। तत्रगोसाहस्रपददर्शनंयज्ज्ञातंतदुपनि। भतिकर

ग

४७

६०

ए० तदन्तरं गोसहशो गवयपदवाच्य इति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारस्तदन्तरं
 रंगवयोगवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमिति ॥ नत्वंगवयपदवाच्य इत्युपमिति ॥ गवयोर
 तरे शक्तिप्रहणावप्रसंगात् शब्दबोधप्रकारं दर्शयति ॥ पदज्ञानेति ॥ न तु ज्ञायमानं पदं करणं
 दानावेपिमौ निश्चोक्तौ शब्दबोधात्पदार्थधीरिति ॥ पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः ॥ अन्यथा
 पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिन उपस्थितस्य घटादेरपि शब्दबोधापत्तेः ॥ तत्रापि ह्यप्यपदजन्यत्वं बोध्यम् ॥
 अन्यथा घटादिपदसमवायसंबन्धेन जाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शब्दबोधापत्तेः ॥ इति शब्द
 क्रियक्षणात्पदसंबन्धः ॥ अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः ॥ एवं शक्तिप्रहणावैपदज्ञानेपितत्संबन्धेन
 स्मरणानुपपत्तेः ॥ पदज्ञानस्य हि संबन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वं शक्तिश्च पदेन सह पदार्थसंबन्धः
 ॥ सच अस्मात् शब्दद्वयमर्थो बोधव्य इति ईश्वरेच्छारूपः ॥ आधुनिकेनान्निशक्तिरस्त्येव ॥ एकादशेह

६१

सि. पु.
४८

निषितानामकुर्यादिति शब्देणावाः सत्वात् आधुनिकसंकेतिते तु न शक्तिरिति संप्रदायः ॥ नव्यास्तु ईश्व
रेष्वातु न शक्तिः किं त्विष्टैवातेनाधुनिकसंकेतिते पि शक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिप्रदस्तु व्याकरणद्वितः ॥ तथा
हि शक्तिप्रदं व्याकरणे पमानकोशाप्रवासाद्व्यवहारतश्चावा शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धप
दस्य द्विधा ॥ धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिप्रदो व्याकरणप्रवर्ति ॥ कचिदुसतिबाधकेत्यज्यते पिथ
त्र वै व्याकरणे ररग्या तस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते ॥ चैत्रः पचता साहै कर्त्ता सह चैत्रस्य नेदान्वयः ॥
तत्र गौरवात्पज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीदृशनासते न च कर्तुरनति
धानात् चैत्रादिपदानंतरततीयास्यादिति बाधम् ॥ कर्त्तृसंख्या न निधानस्य तत्र तंत्रत्वात् संख्या नि
धानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमांतपदोपस्थाप्यः ॥ कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेष एव तात्पर्य
यविषयत्वमर्थः ॥ तेन चैत्रस्वगच्छतीत्याहो न चैत्रे संख्या न्वयः ॥ यत्र कर्मादौ न विशेष एव तात्पर्य

कपर

४८

र्यतद्वारणायप्रथमांतेति। यद्वाधात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः। तेन चैत्रश्रवणंतीत्या ७
 नैवेत्रादेर्वारणं। स्तोकं यचतीत्यादौ। तौ कादेर्वारणाय द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयां तौ पच्छायत्वा
 द्वारणं। एवं व्यापारेपि न शक्तिः। गौरवात्। रजोगच्छतीत्यादौ व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणं। ज्ञाना
 तीत्यादौ तु आश्रयत्वे। नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुदलक्षणं। उपमायात्प्रयया शक्तिप्रह
 स्तयोक्तम्। एवं कोशादपि शक्तिप्रहः। सति बाधकेष्वचित्प्रत्यज्यते। यथा नीलादिपदानां नील
 रूपादौ नीलादिविशिष्टशक्तिः। कोशे न व्युत्पादिता तथापि लाघवात्नीलादौ शक्तिर्नीलादिवि
 शिष्टेतुलक्षणेति। एवमाश्रवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपदवाच्यस्यादिसहात्तकैश ८
 क्तिप्रहः। एवं व्यवहारदपि। यथा प्रयोजकहृद्देन घटमानयेत्युक्तं तद्वत्त्वा प्रयोज्यहृद्देन घ
 टमानोतः। तद्वधोयपार्थस्तो बाजे घटानयनरूपकार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्या

सि.मु.
४९

वधारयति॥ ततश्च घटं नय पठमानं येत्यादिवाक्वाहवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वित
घटादौ शक्तिं गृह्णाति। इयं च नूतने नीलो घट इत्यादिपदानूनशाहबोधः॥ घटादिपदानां का
र्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्याविधारणत्वात् कार्यता बोधं प्रति च निजादीनां सामर्थ्यात् तदभा
वान्शाहबोध इति केचित्। तन्नाप्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणे पि जाघवेन पश्चा
त्तस्य परित्यागौचित्यात्॥ अतएव चैत्रपुत्रस्तेजातः कल्पाते गणिता दौमुखप्रसादमात्रे मुख
न्याभ्यां सुखदुःखेभ्योऽनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषात् शाहबोधं निर्णीयतश्चेत्तु तया शब्दम
वधारयति। तथा च व्यभिचारात् कार्यान्वितेन शक्तिः॥ न च तत्र तं पश्येत्त्यादिशब्दं तस्माद् व्या
हृष्टं मानाज्जावात्। चैत्रपुत्रस्तेजातो मृत इत्यादौ तदभावाच्च इत्यं लाघवाद् न्वितघटेपि
शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति। एवं वाक्यशेषादपिशक्तिग्रहः॥ यथा॥

४९

यद्यमयश्चरुर्नवतीत्यत्रयवपदस्यदीर्घश्रुकेआद्याणोप्रयोगःकंगौतुमेष्टानां।तत्रहिवसंतेसर्वस
 स्यानांजायतेपञ्चातनं।मोदमानाश्चतिष्ठंतियवाःकलंशालिनश्चतिवाकशेषात्दीर्घश्रुकेश
 क्रिर्निर्णीयते।कंगौतुशक्तिचमात्रयोगः।नाताशक्तिकल्पनेगौरवात्।हरिषदादेविनिगमका
 नावान्नाताशक्तिकल्पने।एवंविवरणहपिशक्तिग्रहः।विवरणंतुतत्समानार्थकपदंतरेएतदर्थ
 कथनम्॥यथाघटोस्तीत्यत्रकलशोस्तीत्यनेनविवरणेघटपदस्यकलशोशक्तिग्रहः।एवंपवती
 त्यस्यपाकेकरोतीत्यनेनविषरणद्वारम्यातस्ययत्नार्थकत्वंकल्पते।एवंप्रसिद्धपदस्यसान्निध्या
 दयिशक्तिग्रहः।इहसहकारतरोमधुरंपिकोरौतीत्यादौपिकपदस्यशक्तिग्रहइति।तत्रज्ञानावैशक्ति
 नंदुष्यक्तौमनिचारादातंस्याच्च।अक्तिविनाचजातिज्ञानस्यासंज्ञवात्।न्यक्तेरपिज्ञानमितिकेचिद्
 ॥तन्तुशक्तिविनाअक्तिज्ञानानुपपत्तेः।नचन्यक्तौलक्षण।अनुपपत्तिप्रतिसंधानविनापिअक्तिबोधा

रा

कोकिले

सि. उ.
५०

तानच व्यक्तिशक्तावानंत्यमूक्तकलव्यक्तवेकस्याएवशक्तेः स्वीकारात् न चाननुगमः ॥ गोत्वादेरेवानुग
मकत्वात् किंच गोः शक्तेरिति शक्तिग्रहे पदितव्यक्तौ शक्तिः यदितु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदगो
त्वप्रकारकं पदार्थस्मरणं शब्दबोधश्च न स्यात् ॥ समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरण
ं शब्दबोधं प्रतिहेतुत्वात् किंच गोत्वेयदिशक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् ॥ गोत्वत्वं च
गवेतरा समवेतत्वे सति सकल गो समवेतत्वं ॥ तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशेन
वेवगौरवम् ॥ तस्मात्तज्ज्ञात्याकृतिविरहिततद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्ज्ञात्याकृ
तिविरहितव्यक्तौ विश्राम्यतीति ॥ शक्तं पदं कचिद्यौगिकं ॥ कचिद्गुरुं कचिद्यौगिकं ॥ कचिद्यौगि
कं कुरुदं ॥ त्रावयवार्थ एव बुध्यते तस्यौगिकमूयथा पाचकादिपदं ॥ यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समु
दायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्गुरुम् ॥ यथा गोपदं मंडपादिपदम् ॥ यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदाय

तत्र
५०

मव

शक्तिर्यत्ति तद्योगरूढम् यथा पंकजादिपदं तथा हि पंकजपदमवयवशब्दापंकजनिकर्तृत्वात्
मयं बोधयति समुदायशब्दाच्चपञ्चत्वेन रूपेण पदं बोधयति न च केवला वयवशब्दात्कुमुदे
प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् रूढिज्ञानस्य केवलयोगिकार्यबोधे प्रतिबंधः कत्वा हिति प्राञ्चः वस्तुतः
स्तसमुदायशब्दोपस्थिते पदमैव वाच्यं पंकजनिकर्तृत्वेन न वति सान्निध्यात् यत्र रूपस्य बाध
प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः यत्र तु कुमुदत्वे रूपेण बोधेन तात्पर्यज्ञाने पदस्य च बा
धस्तत्रैव वयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्युक्तं यत्र तु स्तुलपमादेः अवयवबाधस्तत्र समुदायशब्दा
पदत्वेन रूपेण बोधः यदितु स्तुलपदं विजातीयं तदा लक्षणे वेति यत्र तु योगिकार्यरूपस्य बोधोऽस्ति
तत्रैव बोधः सद्योगिकरूढः यथा उद्दिष्टदिपदम् तत्र हि न कर्तातरुगुल्मादिरपि बुध्यते वा
गविशेषोपीति लक्षणशक्यसंबन्ध इत्यादि गंगायौघोष इति गंगापदस्य शब्दे प्रवाह रूपे योष

न
य
धमेद

सि.उ.

५९

य.हि.

स्य.र.

स्यान्वयानुपपत्तिस्तत्पर्यानुपपत्तिर्वाप्यत्रप्रतिसंधीयतेतत्रलक्षणयातीरस्यबोधः। साचराक्षसंबंधः
। तथाहि। प्रवाहस्तयशकार्यसंबंधस्यतीरेगृहीतत्वातीरस्यस्मरणं। ततःशब्दबोधः परंतुयद्यन्वा
यानुपपत्तिर्लक्षणबीजंस्यात्। तदयस्याः प्रवेशयइत्यत्रलक्षणनस्यात्। यद्विप्रवेशान्वयस्यानु
पपत्तेरभावात्। तेनप्रवेशेनेजनतात्पर्यानुपपत्त्यायद्विधरेलक्षणं। एवंकाकेमोदधिरक्ष्यता
मित्यादौकाकपदं ध्रुपद्यातकेलक्षणं। सर्वतोदधिरक्ष्यास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवंछत्रिणोयांती
त्यादौछत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेलक्षणं। इयमेवाजहत्स्वार्थलक्षणेत्कम्ते। एकसार्थवाहित्वे
नरूपेणछत्रितदनयोर्बोधात्। यद्विचान्वयानुपपत्तिर्लक्षणबीजंस्यात्। दृक्चिजंगापदस्यतीरेव
चिद्विषयपदस्यमत्स्यादौलक्षणेतिनियमोनस्यात्। इदं तु बोधम्। शकार्यसंबंधो यदितीरत्वेनरूपे
णगृहीतस्तदातीरत्वेनरूपेणतीरबोधः। यद्विदुर्गंगातीरत्वेनगृहीतस्तदातेनैव रूपेणस्मरणं।

३७.

५९

य३

६ शक्ति लक्षण
न्यतर संबंधे
न

अतएवलक्ष्यतावच्छेदकेनलक्षणं तत्त्वकारकबोधस्यतत्रलक्षणं हि नानुपपत्तेः परंतु एवं क्रमेण श
क्यतावच्छेदकेपिशक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशकार्यस्मरणं न तित तत्तदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवधत्वादि
तिविनावनीयम् । तत्र शकार्यस्य परंपरा संबंधरूपा लक्षण सा लक्षितलक्षणेत्फच्यते यथा द्विरे
फादिपदेरेफद्वयसंबंधो भ्रमरपदे सायते भ्रमरपदस्य संबंधो भ्रमरे सायते तत्र लक्षितलक्षण
किंतु लक्षणेनिकं पदं नानुनावकं लक्षितकार्यस्य शाब्दबोधेतु यदा त्रं
कारणं इतरपदायां न्विते यं शाब्दबोधं प्रतिपद्यतां सामर्थ्यावधारणात् वाक्येतु शक्तेरभावात्
शक्यसंबंधरूपा लक्षणपि नास्ति यत्र तु गनीरायां नद्यां घोषरुक् क्रंतत्रेन ही पदस्य न ही त्रीरे लक्षण
गनीरपदस्य नद्यां स हान्वयः कचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यद्वि तत्रैकदेशान्वयोनत्वी
क्रियते तत्र तदा न ही पदस्य गनीरनदीतीरे लक्षणं गनीरपदं तात्पर्यग्राहकम् । ब्रह्मब्रीहिव्येन

सि. उ.
५२. स्त्री

मृत्तत्रहिचित्रमुपराहौयद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमतिजक्षणाविचित्रानेदन्व
यः। यदि तु एकदेशान्वयो नैक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमतिजक्षणाविचित्रपदतात्पर्यग्राहकं तत्तु
रुषे तु पूर्वपदे हि लक्षणा तथा हि राजजुरुषादिपदे राजपदार्थे न पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः
। निपातानि रिक्रानामर्थयोर्ने हेनान्वयबोधस्याद्युत्पत्तत्वात् ॥ अन्यथा राजपुरुष इत्यत्रापि तथा
न्वयबोधः स्यात्। घटो न पदस्य दौघटपटाभ्यां नजः साक्षादेवान्वयान्निपातानि रिक्रानि नीजो घ
ट इत्यादौ नामार्थयोरनेदसंबंधेनान्वयाद्देहेनेति न च राजजुरुष इत्यादौ तु क्रविनत्रैः स्मरलंक
र्या इति वाच्यम्। असृजविनत्रैरपि ततो बोधात् तस्माद्वाजसंबंधिनिलक्षणा तस्य जुरुषेण
सहानेदान्वयः ॥ द्वंद्वेतु धावत्पदिरौ छिंदित्वा दौ धवः खदिरश्च विनत्तमर्थद्वित्वप्रकारेण सुभे
ते। तत्र न लक्षणा न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्यशून्ययोरपि द्वंद्वदर्शनात् न च एकक्रि

पराहौयज

५२

यान्वयित्वत्वं साहित्यमस्तीति वाच्यम् ॥ क्रियानेदेपि धवखादिरौपयपद्धि^{धी} त्यादौ दर्शनात् सा
 हित्यस्य ननु नावाच्चा अत एव राजपुरोहितैसायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणं नावा द्वंद्व
 आश्रीयते तस्मात्साहित्यादिकं नार्थः किंतु वास्तवो नेदो यत्र तत्र द्वंद्वः न च नीलघटयोरने
 ३ दत्तादौ कथमिति वाच्यम् तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणं अनेदइत्यस्य चा
 अयानेदइत्यर्थात् समाहारद्वंद्वे तु यद्वि समाहारोऽप्यनुत्तरयत्तत्कच्यते तदा अहिर्नकुलमि
 त्यादौ परपदे अहिर्नकुलसमाहारे लक्षणं पूर्वपदं तु तात्पर्यप्रादकं न च नेरीन्द्रैर्गवाद्येत्
 स्तान्वयस्य ३ त्रकथं समाहारस्योपेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वस्य रूपवादानां संनवादिति वाच्यम् परंपरासंब
 ४ धेनतद्वन्वयात् एवं पंचलीत्यादावपि अपरे तु अहिर्नकुलमित्यादौ अहिर्नकुलश्च बुध्यते
 ॥ प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसंज्ञाचयत्रैकत्वं नष्टं सकत्वं प्राणित्वे त्यादिसंज्ञेणो

सि.मु.
५३

३ नीलपट्टार्थस्यउत्पलपट्टार्थेअभेदसंबंधे

नाल्ययःतत्रज३

कृतत्रैवअन्यत्रैकवचनमसाधित्याहुः॥पितरौच्यशुरौइत्यादौपितृपदेजनकद्वयस्यः॥अत्रपदे
त्या जनकद्वयस्योर्लक्षणा॥एवमन्यत्रापि।घटा त्यादौतुनलक्षणा॥घटत्वेनरूपेणनानाघ
टोपस्थितिसंनवात्।कर्मधारयस्यलेनीलोत्पलमित्यादौ

लक्षणा॥अतएवनिषादस्यपत्तियाजयेदित्यत्रनतसुरुबो लक्षणापत्रेःकिंतुक
र्मधारयो लक्षणात्तावात्।नचनिषादस्यसंकरजातिविशेषस्यावेदानधिकाराद्वाजनासंभव
इतिवाच्यं॥निषादस्यविद्याप्रयुक्तेस्ततएवकल्पनीयत्वात्।जाघवेनमुख्यार्थान्वयेतदनु
पपत्ताकल्पनायाःफलमुखगौरवतयाअशेषत्वादिति।उपकुंनमर्धविष्यत्वात्।दौपरपदे
तत्संबंधिनिर्लक्षणा॥पूर्वपदार्थप्रधानतयात्रान्वयबोधइति॥इत्थंचसमासेनकपिबुद्धि
॥१६३॥तैवनिर्वाहदिति।आसन्नियोग्यतेत्यादि।आसन्निसानेयोग्यताज्ञानंआकांक्षाज्ञानं

५३

शास्त्रबोधे

भमा के

ॐ

तात्पर्यज्ञानं च शास्त्रबोधेकारणं। तत्रासतिपदार्थमाह। सन्निधानं त्विति। यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थ
संजन्ययोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम्। तेन हि शिष्टं कर्मणि मानदेवदत्तेनेत्याहौ
नशास्त्रबोधः। तात्पर्यगर्भासतिः। नीलोद्यतोप्रव्यं पटश्च पुत्रासतिचमात्रशास्त्रं। असतिच
मेवशास्त्रं नावेपिनक्षतिः। अनुयत्रछत्रीकुंडलीवास्तीदेवदत्तइत्याद्युक्तं। तत्रोत्तरपदस्मर
एनष्ट्वर्बपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेनैतत्पदस्मरणसंनवइतिचेत्प्रत्येकपदाद्युक्तवजन्यसं
स्कारैश्चरमताद्विषयकस्यैवव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येवनानासंस्का
रैरेकस्मरणोत्पत्तेरपिसंनवात्तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानसौबोधकत्वात्। कथम
न्यायानानावरेकपदस्मरणम्। परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणदेकदैवरवलेकपोतन्यायात्ताव
त्पदार्थानां क्रियाकर्मनावेनान्वयसूयः शास्त्रबोधोत्तवतातिकेचित्। ब्रह्मयुवामः शिशवः

कपोताः खले ययामा युगपत्पतेति । तथैव सर्वे भूगपत्पदार्थाः परस्मरेण त्वयिनो न वन्ति । परेतु यद्य
 हाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः परैरेवावगम्यते । तथा च खंडवाकार्यबोधी
 नंतरंतथैव पदार्थस्मृत्या महावाकार्यबोधश्चाहुः । एतेन तावद्दर्शनविध्यंगः पदस्फोटोऽपि न रस्त
 । ततश्चार्थसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभेन तद्वज्जकेनैवोपपत्तेरिति । इह तु बोध्यम् । यत्र द्वार
 निष्कृतं तत्र पिधे हात्पादिपदस्य ज्ञानादेव बोधः । न तु विधानादिरूपार्थज्ञानात् । पदजन्यपदार्थो
 पस्थिते स्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किंच क्रियाकर्मपदानां तेनैव सह साकांक्षत्वात्तेन क्रियाप
 दं विना कर्णबोधः स्यात् । तथा पुष्पेत्यस्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदार्थाहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्ते
 : पराध्याहारआवश्यकः । योग्यता निर्वर्ति । पदार्थेति तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता । ॥ ७३ ॥ एक
 पदार्थः परे पदार्थसंबंधो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानानां वाच्यवक्रिनासिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः । न

न्येतस्यायोग्यतायाः ज्ञानेश्वरबोधात्प्राक्सर्वत्र न संनवति। वाक्यार्थस्याहर्वादिचित्तेन। तत्र
स हार्थस्मरणे सति कचित्संशयस्वरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य संनवात्। न चानुयोग्यताज्ञा
नं नराहबोधे कारणम्। वद्विनासिचतीत्याहौ से के वद्विकरण कत्यानावरूपायै योग्यतानि।
श्रवयेन प्रतिबंधान्तराहबोधः॥ तदनावनिश्रवयस्य लौकिक सन्तिकर्षाज्जन्मदोषविशेषाज
न्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबंधकत्वाच्छ्रवस्यपि प्रतिबंधकत्वं सिद्धम्। योग्यताज्ञानविषयबाह्यज्ञा
हबोधे सिद्धइत्याहुः॥ आकांक्षा निर्विक्रिय। देन विनायस्यानुनावकतानवेत्। आकांक्षा
येन पदेन विनायत्यदस्यान्यया अनुनावकत्वं तेन सह तस्याकांक्षेत्यर्थः॥ क्रियापदं विनाका
रकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकांक्षावस्तुतस्तत्क्रियाकारकपदानां सन्निधा
नमासत्यान्वरितार्थः परंतु घटकर्मताबोधं प्रति घटयद्वैतरं द्वितीयास्वरूपाकांक्षाज्ञानकार

विलंबा

9

सि. ३
५५

एतन्मदः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्याह न शास्त्रबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्थता
मित्याह पुत्रेण स राजपदस्य तात्पर्यप्रज्ञानेनैवाच्यबोधः पुरुषेण सहतात्पर्यप्रहेतुतेन स
हान्वयबोधः स्यादेव तात्पर्यनिर्वक्तिवत्कुरिच्छातु तात्पर्यपरिकीर्तितं ॥ ७४ ॥ यद्विज्ञातत्पर्यज्ञा
नं कारणं न स्यात्तदा सैधवमानयेत्याहै कचिद्व्यस्य कचिद्व्यवस्थास्य बोध इति न स्यात् ॥
न च तात्पर्यग्राहकणं प्रकरणं हीनां शास्त्रबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामनु
गमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु इधैव
वेदस्थलेपि तात्पर्यज्ञानार्थमाश्रयः कल्प्यते न च तत्राध्यायकतात्पर्यज्ञानं कारणमि
ति वाच्यम् सर्गादवध्यापकं नावात् न च प्रलय एव नास्तिकुत्र सर्गादिति वाच्यम्
प्रलयस्योपगमप्रतिपाद्यत्वात् इत्थंच शुकवाक्ये माधुरतात्पर्यज्ञानं कारणम् विसंवा

५५

क्रमेण

द्विचकवाकेतुशिष्टधितुरेवतास्यज्ञा^न कारणम् अनेतुनानार्थाद्वैकविदेवतास्यज्ञानंका
रणं तथा च शुक्वाकेविनेवतास्यज्ञानंशब्दबोधः वेदेत्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरेवा
र्थावधारणमित्याहुः ॥ पूर्वमनुनवस्मरणेन द्वा द्वे द्वे विध्यमुक्तं तत्रानुनवप्रकारादुक्तिः
सुगमतयास्मरणेनदर्शितं तत्र पूर्वानुनवः कारणं भवकेचित् अनुनवत्वेन नकारणत्वे
किंतुज्ञानत्वेन अन्यथास्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य
विनष्टत्वात् मन्मतेतुतेनैवस्मरणेन संस्कारांतरद्वारास्मरणं तरेज्यतइत्याहुः ॥ तन्नायत्रस
म्बन्धं वनोत्तरं घटपटादीनां स्मरणमजनिष्टसकलविषयकस्मरणं तु मान्तरं तत्र फल
स्य संस्कारनाशकत्वात्वात् कायस्य रोगस्य चरमफलेस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् ॥ त
था च तत्रैकनिकस्मरणानुपपत्तिः ॥ नच पुनः पुनः स्मरणं तद्दतर संस्कारानुपपत्तिरिति

न

सि.उ.
५६

वाच्यम्। इति द्वे धेयक समवधानस्य दाह्यपह्यत्वात्। नच विनिगमनादिविरहादेवज्ञानत्वे
नापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम्। विशेष धर्मेण व्यतिचारज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथा सिद्धि
त्वात्। कथमन्यथादंउस्यवमिद्वेराप्रव्यत्वेनरूपेणनकारणत्वम्। नचांतराजिकस्मरणानासं
स्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यतिचारसंशय इति वाच्यम्। अनंतसंस्कारतन्नाशकत्वनायत्वाचरम
स्मरणस्यैवसंस्कारनाशकत्वकल्पनेनव्यतिचारसंशयानावात्। इहानीकमप्राप्तमनोनिरु
पयति। साक्षात्कारे सुखादीनां कर्णमनउच्यते। एतेन मनस्विप्रमाणदर्शितं। तथाहि। सुख
साक्षात्कारः सकरणकः। जत्यसाक्षात्कारत्वात्। बाधुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमानेन कर्ण
स्यमनसः सिद्धेः। नचैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपिकरणंतराणि स्मरितिवान्यम्। बाधवा
देकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगात्

५६

यतयामनसः सिद्धिर्बोद्ध्या मनसोऽप्युत्प्रेषमाणमाह भवौ गपद्वा ज्ञानानां तस्याऽप्युत्प्रेषणे च ते
व्या॥ ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामधौ गपद्वा मेककालोऽप्यति नस्तीत्यनुवसिद्धम् तत्र नाने
द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यस्य संबंधाद्देहेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते तदसंबंधाच्च त्वगादि य
तिः परैर्ज्ञानेनोत्पद्यते तन्मनःविस्तृत्येवासंनिधानेन संभवतीति न विस्तृतमनः न च तदानीमह
स्य विशेषो बोधकविषयबाहेव तज्ज्ञानविषय इति वाच्यम् तस्यासति चाक्षुषरादीनामप्यकल्पन
पत्रे न च दीर्घशकुलीनाक्षणादौ नानावधानाज्ञा च कथमेकदानेन्द्रियजज्ञानानीति वा
च्यम् मनसोतिजा प्रवृत्तौ इति तानेन्द्रियसंबंधानां ज्ञानोत्पत्त्या उपलक्ष्यते पत्रेण ह
य विवक्षो गपद्वा त्रयस्य ज्ञानत्वात् न च मनसः संकोचविकासशालित्यादुनयोत्यत्रिरस्त्विति वा
च्यम् नानावयवतन्माहादिकल्पने गौरवात् इत्याद्येवातिरवयवस्यैवाणुरूपस्य मनसः कल्प

सि. पु.
५७

ले

यद्यपि ७

नहितिसंक्षेपः। प्रत्यं निरूप्य गुणान्निर्गुणमिति। अथ प्रव्याश्रिता ज्ञेयानिर्गुणानि क्रियागुणानि गुणत्व
जातौ किं मानमिति चेदिह न। प्रत्यं कर्म नित्ये सामान्यवतिया कारणता सा किंचिद्वर्मावच्छेद्या निर
वच्छेद्य कारणताया अनावात्। न हि रूपत्वादिकं सत्तावातत्रावच्छेदिका। नूनान्तिरिक्तदेशादृष्टित्वा
त्। अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यम्। तदेव गुणत्वमिति। प्रव्याश्रिता इति। यद्यपि प्रव्याश्रितत्वं
न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तिः तथापि प्रत्यं व्यापकतावच्छेदकसत्ता नित्यजातिमत्त्वं तदर्थः। न
वतिरिगुणत्वं प्रत्यं व्यापकतावच्छेदकमूर्गगनादौ प्रत्यं कर्मणोरनावात्। प्रत्यं त्वत्वं समा
न्यत्वं वा न जातिरिति तद्व्यासः। निर्गुण इति। निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वं क
र्मात्पत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम्। ज्ञात्यादिकं न सामान्यवत्। कर्मणो न कर्मात्पत्वं। प्रत्यं
न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः। निष्क्रिया इति। स्वरूपकथनं न तु लक्षणम्। गगनादाव

नित्यत्वं च गुणा
नामिति।
प्रत्यं त्वं कर्मत्वं
वा नित्यवत्त्वं
पकतावच्छेद
कं। ४

तिआत्रेः॥रूपंरसःस्पर्शगंधौपरत्वमपरत्वकं॥८६॥प्रबोधुरुत्तमस्नेहश्चवेगोमूर्त्तगुणअमी॥धर्मो
 धर्मोनावनाचशब्दोबुधादयोपिच॥८७॥एतेऽमूर्त्तगुणःसर्वेविद्वद्भिःपरिकीर्त्तिताः॥संख्यादि
 श्वविनागांतजनयेषांगुणोमतः॥८८॥मूर्त्तगुणश्च॥अमूर्त्तेषुनवर्त्ततइत्यर्थः॥अमूर्त्तगुणश्च॥
 मूर्त्तेषुनवर्त्ततइत्यर्थः॥जनयेषानिति॥मूर्त्तमूर्त्तगुणइत्यर्थः॥मूर्त्तमूर्त्तगुणइत्यर्थः॥मूर्त्तमूर्त्तगुणइत्यर्थः॥
 निगुणत्वमाप्यजातिमत्वंसंख्यात्वादिकमादायलक्षणसमन्वयः॥संयोगश्चविनागश्चसंख्य
 द्वित्वादिस्तथा॥द्विष्टयत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रितागुणाः॥८९॥संयोगविनागद्वित्वादीनिहि
 तानि॥त्रित्वचतुष्टादिकंत्रित्वतुरादिहतीतिबोध्यम्॥अतःशेषगुणःसर्वमताएकैकवृत्त
 यः॥रूपंरसःगंधस्पर्शैकत्वपरिमाणैकद्वयत्कपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेष्टादेषूपयत्न
 गुरुत्वप्रवृत्तेहसंस्कारादृष्टशब्दादित्यर्थः॥बुधादिषड्स्पर्शिताःस्नेहःसांसिद्धिकोप्रवः॥

सि.नु.
५७

३

॥९०॥ अदृष्टजावनाशहाअमीवैशेषिकागुणः॥ बुद्धिसुखदुःखेष्वाद्देषप्रयत्नाइत्यर्थः॥ स्पर्शान्ति
ति॥ रूपरसगंधस्पर्शइत्यर्थः॥ प्रवोद्वत्त्वविशेषाएववैशेषिकाः॥ स्वायेवक॥ विशेषगुणइत्यर्थः
॥ संख्यादिरपरत्वातोद्वत्त्वस्नेहएवच॥ ९१॥ संख्यापरिमाणदृष्टत्वंसंयोगविज्ञागपरत्वामर
त्वाइत्यर्थः॥ एतेतु द्वियग्राह्याः॥ चक्षुषात्वचापिग्रहणयोग्यत्वात्॥ अथस्पर्शतशष्काः॥ बह्वै
कैकैद्वियग्राह्याः॥ रूपादीनांचक्षुषादिग्राह्यत्वात्॥ गुरुत्वादृष्टजावनाः॥ ९२॥ अतीन्द्रियावित्त
नांतुयेस्युर्वैशेषिकागुणः॥ अकारणगुणेत्यन्ताएतेतुपरिकीर्तिताः॥ ९३॥ बुद्धिसुखदुःखे
ष्वाद्देषप्रयत्नधर्मधर्मजावनाशहाइत्यर्थः॥ कारणगुणेनकार्यगुणउत्पाद्यंकारणगुणपूर्वका
रूपादयोवक्ष्यंते॥ बुद्ध्यादयस्तुनतादृशाः॥ आत्मादेःकारणजावना॥ अपाकजस्तुस्पर्शाद्वत्त्वचतयावि
धं॥ स्नेहवेगैर्गुरुत्वेकदृष्टकंपरिमाणकं॥ स्थितिस्थायकं॥ तेतेसुः कारणगुणेज्ञवाः॥ पाकजरूपा

ताः
५७

कर्म

हीनोकार ए^{गुण} पूर्वकत्वात्ता न दपा क ऊरुत्फले ॥ तथा विधम पाक जे ॥ तथा एकत्वेन विबोध्यं
॥ संयोगश्च विना गश्च वेगश्चेते तु कर्मजाः ॥ यदापि न साधन्यं घटादावतिव्याप्तेः संयोगजं
योगे अव्याप्तेश्च तथापि जन्तु हस्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं बोध्यं ॥ एवमत्यत्राप्युक्तं ॥ स्पृशं
तपरिमाणैकपृथक् स्नेहशङ्के ॥ न वेद समवायित्वं ॥ घटादिरूपरसगंधस्पर्शः कपाला
दिरूपरसगंधस्पर्शेभ्यो न वंति ॥ एवं कपालादिपरिमाणौ ह्यसमवायिकारणत्वं ॥ शङ्क
स्यापि द्वितीयशङ्कं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकत्वयोरपि बोध्यं ॥ अथ वैशेषिके गुणे ॥ आत्म
नः स्थान्तिमितत्वं ॥ बुद्ध्यादीनामिच्छादित्वादिति जावः ॥ उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः वेगेपि च
वत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ द्विधैव कर्मण्यं स्यात् ॥ असमवायिकारणत्वं निमित्तका
रणत्वं च ॥ तथा हि ॥ उष्णस्पर्शं समवायी ॥ पाकजे निमित्तं गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसम

कर्म जलं

घटादिपरिमा
णा

निमित्त ३

उष्णस्पर्शोऽस्या

सि.उ.
५९

वायी कारणं॥अनिघाते निमित्तकारणं॥वेगो वेगस्य द्यो र समवायी॥अनिघाते निमित्तं॥
प्रवत्तं प्रवत्तस्य द्यो र समवायी॥सं प्रहे निमित्तं॥ने रि दं उ संयोगः शब्दे निमित्तं॥ने र
या का श संयोगे समवाधि॥वंश दल द्वय विनागः शब्दे निमित्तं॥वंश दल का श विनागे
असंवायी॥अथ दे श को न वे त्॥वै श्वे षि को वि च्छु गु णः संयोगा दि द्वयं तथा॥प्रा दे शी
कः अव्याप्य हति॥च लु ग्र ह्यं न वे द् पं द्र व्या दे रू प लं न कं॥रूप त्व जा ति स्तु प्रत्यक्ष सिद्धा॥रू
प शब्दे ध्वे र्वि न प्रती ति स्तु न स्ति चे न्मा स्तु रूप शब्द प्रयोगे तद्यपि नी ल पी ता दि भु अनुगत
जा ति विशेष अनुभव सिद्ध एव॥रूप शब्दा प्रयोगे पि नी लो वर्णः पी तो वर्ण इति वर्ण शब्दो
रिव ना प्रती ति रस्ते व॥एवं नी लत्वा दिक मपि प्रत्यक्ष सिद्धं॥न चै कै का एव नी ला त्
एा दि व्यक्त मरति एक व्यक्ति हति त्वानी लत्वा दिकं न जा ति रिति वाच्यं॥नी लो न हो र क्र उ

३३

५९

तन्मत्स्यादिप्रतीतिः॥ नीलादेरुत्पादविनाशशालितयानानात्वात्॥ अतएव एकनीलनाशो
जगदनीलमेव स्यात्॥ नच नीलसमवाय रक्तसमवाययोरेव विनाशोत्पादविषयको सौ प्र
त्यय इति वाच्यं॥ प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्॥ नच स एवार्थनील इति प्रत्यक्षाद्या घवोचै
कमिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात्॥ यंगुजरीतिवत्॥ जाघवो तु प्रत्यक्षस्यै
बाधितं॥ अतएव घटादीनामप्येव प्रसंगात्॥ ३३ त्यादविनाशबुद्धेः समवायानुल्लेखनत्वात्
तेरिति॥ एतेन रसद्विकं व्याख्याते॥ चक्षुर्ग्राह्यमिति॥ चक्षुर्ग्राह्यविशेषगु
ण इत्यर्थः॥ एवमग्रेषु॥ द्रव्या इह त्वेव न के॥ उपलब्धिकारेण॥ इहमेव विवृणोति॥ चक्षु
षः सरकारि स्यात्॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चक्षुषप्रत्यक्षप्रतिउद्भूतत्वं पंकरं शुक्ल
द्विकमनेकधा॥ तद्रूपं शुक्लनीलरक्तपीतकर्बुरा॥ इहेदादेनैव प्रकारं नवति॥ ननु कर्बु

२ पीताश्रवद्वेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात्। नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते।

सि. सु.
६० य

रंकथमतिरिक्तरूपं न वति ॥ इत्यं ॥ नीलपीतारं धोव न नीलतावन्नी रूपोऽत्रत्यक्षत्वप्रसंगात्
॥ नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्पद्यते ॥ व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानां अव्याप्यवृत्तित्वे। विरोधात्
तु ॥ तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयवितं विजातीयचित्रं रूपं आरभ्यते ॥ अतएव एकं चि
मित्यनुनवोपि ॥ नाना रूपकल्पने गौरवात् ॥ इत्यं च नीलादीनां पीताधारं न प्रतिबंधकत्वं
नादवयवविबिन्नपीताद्युत्पत्तिः ॥ एतेन स्पष्टं पि व्याख्यातः ॥ तत्र रसादिकमपि नाप्यवृत्ति
॥ किंतु ॥ नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धे ॥ यविनिरसाभावेपि न क्षतिः ॥ तत्र रसनया
अवयवरस एव गृह्यते ॥ रसनेंद्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्यात् जावात् ॥ अर्वाविनी रसत्वे
पि क्षते रसावात् ॥ न व्याप्य ॥ तत्राव्याप्यवृत्त्येव नाना रूपं नीलादिः पीतादिप्रतिबंधकत्वं
कल्पने गौरवात् ॥ अतएव हि ॥ लोहितो यस्य स्रुवर्णेन मुखे छुष्टे च पांडुरः ॥ अतः खुरवि

६०

भ्यां

षाण्णैः सनी लोकेषु उच्यते ॥ न च व्याप्या व्याप्य हति जातीययोर्विरोधः ॥ मानानावात्
॥ न च जायवादेकं अनुभवविरोधात् ॥ अथ घटादेरपि लाघवादेक्यं स्यादिति ॥ जै द्विप लार
रमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकं ॥ जलपरमाणौ तेजः परमाणौ च रूपं नित्यं ॥ पृथ्वीपरमाणौ
तु रूपं नित्यं ॥ तत्र पाके न रूपं तरोत्यते ॥ न हि घटस्य पाकानंतरं तदवयवोपपद्यमान
मते ॥ न हिरक्तकपालस्य कपालिकौ न जायमानवति ॥ एवं क्रमेण परमाणवपि पा
कमिहे ॥ अतश्च जलतेजः परमाणुं नित्यं रूपं सहेतुकं जतं ॥ रसं निरूपयति ॥ रसस्तु
रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ सहकारी रससाधनित्यतादिच पूर्ववत् ॥ सहकारी रा
स्य न प्रत्यक्षे रसः कारणमित्यर्थः ॥ सर्वद्वयजनपरमाणौ रसो नित्यः ॥ अन्यः सर्वोऽप्यनि
त्य इत्यर्थः ॥ गंधा निरूपयति ॥ घ्राणग्राह्यो न वेऽंधो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ सौरसं च सौरज

रूप ४

सि.उ.
६१

शीतः

स धा
परिकीर्तितं उपकारकः आणजन्मप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः ॥ सर्वो निगंधो नित्य
एव ॥ स्पर्शानिरूपयति ॥ स्पर्शस्त्विति ॥ दिग्ग्राह्यत्वं च स्यादुपकारकः ॥ उपकारकः स्या
र्शनप्रत्यक्षे स्पर्शकारणमित्यर्थः ॥ अनुष्मांशो तोष्मनेदात्सन्निविधो मतः ॥ दृष्टिव्यावा
योश्च स्पर्शोऽनुष्मांशीतः ॥ जलस्पर्शीतः ॥ तेजसजलः ॥ काविर्याद्विहिततावेव नित्यता हि
च सर्ववत् ॥ कविनसुकुमांस्पर्शो दृष्टिव्या एवेत्यर्थः ॥ कविनत्वादि कं नुन संयोगं तेजा
तिविशेषः ॥ चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः ॥ सर्ववज्जलत्वे जो वायुपरमाणु स्पर्शानित्यास्तन्निनस्य
र्शस्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ एतेषां याकजत्वं तु क्षितौ नात्यत्र कुत्रचित् ॥ एतेषां रूपरसगं
धस्पर्शानां दृष्टिव्यादिनिरूपरसगंधस्पर्शपरावृत्तिरग्नि संयोगादुपलभ्यते ॥ न हि श
तधा मौयमाने जले रूपादिपरावर्तते ॥ नीरे सौ रनमौष्टं चान्वयव्यतिरेकौ मौषाधि
का

ग

६१

वन

वी

वि३

स्व

कमेवेति निरूपयते ॥ एवं चैव विद्योः शीतस्पर्शादिवत् ॥ तत्रापि पृथिव्यपि मध्ये परमाण्वेव पाक
इति वैशेषिकावदिति ॥ तेषामयमाशयः ॥ अवयवविना वृद्धौ वयवेषु पाके तस्यैव इति ॥ प
रंतु वह्निसंयोगेन अवयवेषु नष्टेषु स्वतंत्रेषु पाके ॥ पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगात् ॥ पु
कादिक्लमेण पुनर्महो वयवविपर्ययं तदुत्पत्तिः ॥ तेन सामानाधिकरण्यात् वेगवशात् सर्ववृद्ध
नाशोऽपि ॥ द्विज्जुहोतरेण प्रतिश्रुतिः ॥ अथ च पुनर्कादिविनाशमारभ्य कतिनिःक्षयोः पुनस्त
त्पत्त्या रूपमिदं प्रवर्तते ॥ त्रिष्वप्युक्तं विनाशप्रक्रिया ॥ तत्र विनाशजन्येन ॥ निरपेक्षस्य त
त्वे कर्मत्वं स्यात् ॥ तत्र संयोगविनाशयोरनपेक्षकारणं कर्मेति ॥ वैशेषिकसूत्रं ॥ तस्यार्थः ॥
स्योत्तरं विनाशानपेक्षत्वं ॥ अतथा कर्मत्वेऽपि उत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापे
क्षणात् ॥ अपाशिः स्यात् ॥ तत्र य

प२

दृ३

विभागं २४

विभागान्तीकारेन वक्षणात् तदंतीकारे विभागं किंचित्सापे

दशक्षरम्

सि.सु.

62

३

नागजविनागः स्यात्तद्वा दशक्षणा ॥ अथ दशमः कश्चिद्विंशका लमपेक्षते तद्देका दशक्षणा ॥
तथा हि ॥ वह्नि संयोगात्परमा लौकर्म ततः परमा एवं तरेण विनागः ॥ तत आरंभ संयोगना
शः ॥ ततो ध्येय एकनाशः ॥ ततः परमा लौक्या मादिनाशः ॥ ततो रक्ता ध्रुत्यतिः ॥ ततो प्रव्या
रं नानुगुण क्रिया ॥ ततो विनागः ॥ ततः पूर्व संयोग नाशः ॥ ततः आरंभ संयोगः ॥ ततो
व्येय कोत्यतिः ॥ ततो रूपा प्रतिः ॥ तनु श्या मादिनाश क्षणे रक्ता त्यति क्षणे वा परमा
लौक्या रं नानुगुण क्रिया स्त्विति चेत् ॥ अग्निसंयुक्ते परमा लौक्य कर्म तद्विनाश मंतरे
एगुणो त्यति मंतरे ए च तत्र परमा लौक्या क्रियांतरा ना वात् ॥ कर्मवति कर्मंतरा नुत्यते
॥ निर्गुणे प्रव्येद्व्यारं नानुगुण क्रियानुत्यते च ॥ तथापि परमा लौक्या मादि निवृत्ति सप्त
कां रं रक्ता ध्रुत्यति स्यादिति चेत् ॥ पूर्व रूपादि ध्वंसस्या पिरूपांतरे हेतुत्वात् ॥ अथ दशक्ष

ए॥ साचारं न क संयोग विनाश विविष्टं कालं मपेक्ष्य विनाशे न विनाशे जननी ये सति स्या
 त्॥ तथा हि ॥ वद्वि संयोगा ध्य एकारं न के परमा एौ कर्म ॥ ततो विनाशः ॥ तत आरंभ
 क संयोग नाशः ॥ ततो ह्य एकार नाश विनाश ज विनाशे ॥ ततः श्याम नाश पूर्व संवेशे ॥ ततो
 वद्वि नोदन जत्य परमाणु कर्म नाशः ॥ ततोऽह हवदात्म संयोगान् ॥ देव्यारंभानुगुणं
 क्रियो ॥ ततो विनाशः ॥ ततश्च पूर्व संयोग नाशः ॥ तत आरंभ क संयोगः ॥ ततो ह्य एकारं त्यजति ॥
 अथ रक्तो त्यजति ॥ अथैका दशक्षण ॥ वद्वि संयोगात्परमा एौ कर्म ततो विनाशः ॥ ततो द्रव्या
 रंभ क संयोग नाशः ॥ ततो ह्य एकार नाशः ॥ ततो ह्य एकार नाश विविष्टं
 कालं मपेक्ष्य विनाशे श्याम नाशे ॥ ततः पूर्व संयोग नाश रक्तो त्यजति रिति ॥ तत उत्तर
 देश संयोगः ॥ ततो वद्वि नोदन जत्य परमाणु कर्म नाशः ॥ ततोऽह हवदात्म संयोगा द्रव्यारंभा
 ज विभाग २

ग ना ३
 ततो रक्तो त्यजति
 रर संयोगो ३

दने

सि. पु.
६३.
नाश

द्रुगुणक्रिया॥ ततो विनाशः॥ ततश्च संयोगनाशः॥ ततो द्व्यारंभकसंयोगः॥ ततो द्वायुक्तं॥ ततो
रक्तोद्दिः॥ मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्तरूपनाशः॥ ततो तावत्कालमेकस्यामेरस्ति रूपो
रत्नात्॥ किंच नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपोऽग्निः॥ नाशो नो रूपश्चिरं परमाणु
स्मात्॥ उत्पादक एव कस्तद्वरे को त्यतौ आग्निनाशे रक्ततरता तस्यात्॥ परमाण्वन्तरे कर्मवि
तनात्यचमादिक्षलेषु गुणोत्पत्तिः॥ तथा हि॥ एकत्र परमाणौ कर्म॥ ततो विनाशः॥ तत आ
रंभकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरे कर्मणी॥ ततो द्वायुक्तनाशः॥ परमाण्वन्तरकर्मजश्च
विनाशरत्येकः॥ कालः॥ ततः श्यामादिनाशः॥ विनाशः॥ पूर्वसंयोगनाशः॥ इत्येकः कालः॥ अन्य
लः॥ ततो नक्तोत्पत्तिः॥ द्व्यारंभकसंयोगैरत्येकः कालः॥ अथ द्वायुक्तोत्पत्तिः॥ अथ
रक्तोत्पत्तिर्पंचक्षणः॥ प्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरं चिंतनात्पक्षे गुणोत्पत्तिः॥ त
रिति॥
कर्म
क्षया॥

जन्य
६३.

२अत्रशो
धपत्र१२

या हि परमाणु कर्मणः परमाण्वन्तरे विनाशः ॥ तत आरंभकसंयोगनाशः ॥ ततो ह्यणुकनाशः
परमाण्वन्तरे कर्मणः ॥ अत्रापि मनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजविनाशश्च ॥ ततो रक्तोत्पत्तिः ॥ प
रमाण्वन्तरे सर्वसंयोगनाशश्च ॥ ततः परमाण्वन्तरे संयोगः ॥ ततो ह्यणुकोत्पत्तिः ॥ र
क्तोत्पत्तिः ॥ एवं श्यामनाशश्च एष परमाण्वन्तरे कर्मचित्तात्सत्तक्षणः ॥ तथा हि ॥ परमा
वि लो कर्म ॥ ततो परमाण्वन्तरे विनाशः ॥ तत आरंभकसंयोगनाशः ॥ ततो ह्यणुकनाशः
॥ तत श्यामनाशश्च परमाण्वन्तरे कर्मणः ॥ ततो रक्तोत्पत्तिरपरमाण्वन्तरे कर्मजविनाशः ॥
ततः परमाण्वन्तरे सर्वसंयोगनाशः ॥ ततः परमाण्वन्तरे संयोगः ॥ ततो ह्यणुकोत्पत्तिः
ततो रक्तोत्पत्तिरतिपरिमाणं न वेत्मानव्यवहारस्य कारणं ॥ अणुदीर्घमहद्वसमिति त
द्देहद्वयितः ॥ अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमिहोच्यते ॥ संख्यातः परिमाणव्यवचया

एतदंभक

सि.नु.
६४

य४

द्विजायते॥ ॥ परिमाणाव्यवहारसाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः॥ तच्चतुर्विधं
॥ अणुमहद्वर्धं ह स्तं चेति ॥ तत्परिमाणं ॥ नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपपद्यते ॥ जायते
इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते ॥ अनित्यमिति सर्वेणान्वितं ॥ तथाचानित्यं परिमाणं सं
त्वाजन्यं परिमाणजन्यं प्रचक्षते ॥ तत्र संत्वाजन्यमुदाहरति ॥ अणुकादौ ॥ इति ॥
॥ अणुकस्य त्रसरेणोऽपरिमाणं प्रतिपरमाणुपरिमाणं अणुक
परिमाणं वा न कारणं ॥ परिमाणस्य स्वसमानजाती योत्कृष्टपरिमाणजनकत्वा
त् ॥ अणुकस्याणुपरिमाणं त्वपरिमाणं ॥ येषां योत्कृष्टं ॥ त्रसरेणुपरिमाणं
तु न समानजातीयं ॥ अतः परिमाणौ द्वित्वसंख्यापरिमाणस्य अणुकैः त्रित्वसंख्यात्र
सरेणुपरिमाणस्य समवायिकरणमित्यर्थः ॥ परिमाणमुदाहरति ॥ परिमाणं य

परिमाणा ३

अणुक २
६४

इदं शो
धपत्रं

एवं रकोत्पत्ति समकालं परमाण्वंतरे कर्मपितृजादृष्टक्षणा इति। नैय्यायिकानामिति। नै
य्यायिकानां तु न ये ह्यणुकादावपीयते। नैय्यायिकानां मते ह्यणुकादाववयविन्यपि पा
को भवति। तेषामयमाशयः। अवयविनां सखिद्रत्वाद्वैः सूक्ष्मावयवैरंतः प्रविष्टैरवय
वेषु अवष्टब्धेषु अवयविषु च पाको न विरुध्यते। अनेतावयवतं नोऽशक्यत्वेन गौरवाच्च। इत्थं च
सौयंघर इत्यादि प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविना शोपि स्वीक्रिय
त इति। संख्यां निरूपयितुमाह। गणनेति। गणना व्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते। ग
णना व्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः। नित्येषु नित्यमिति। नित्येषु नित्यमेकव
चनित्ये नित्यमिष्यते। नित्येषु परमाण्वादेषु एकत्वं नित्यं। अनित्येषु घटादिषु एक
त्वमनित्यमित्यर्थः। द्विवादय इति। द्विवादयः परार्थ्यता अपेक्षा बुद्धिजामताः। द्विवा
दयो व्यासन्नवृत्तिसंख्याः अपेक्षा बुद्धिजन्याः। अनेकेति। अनेका अयपर्याप्ता ए
ते तु परिकीर्तितोः। यद्यपि द्विवादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते। तथा

इदं शो
धपत्रं

६४

पिएकोद्भाविति प्रत्ययान्तावादे कोनद्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च। द्वित्वादीनां प
 र्याप्तिलक्षणः कश्चन संबंधोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते। अपेक्षाबुद्धिनाशा
 चेति। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्यैषां नाशो निरूपितः। प्रथममपेक्षाबु
 द्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो विशेषणज्ञानं। द्वित्ववनिर्विकल्पात्मकं। ततो
 द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च। ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि
 ज्ञानांतरं द्विक्षणमात्रं स्यात्। योग्यविशुद्धिशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुण
 नाप्यत्रात्। तथापि अपेक्षाबुद्धेः विक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते। अन्यथा
 निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशादनंतरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्॥

६४

३६३
धपव॥

ननु द्वित्वप्रत्यक्षं ॥ तदानीं विषयाभावात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादि
नाज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नीशा
कं कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धेर्नीशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं । कालां
तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशस्तन्नाश
क इति कल्पनात् । अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनै
व गृह्यत इति कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति
वाच्यं । लाघवे न द्वित्वं प्रतिकारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रियेष्टपुकादा
वपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सगीदिकालीनपरमाण्वादौ ईश्वरीयापेक्षाबु

सिद्धांतमुक्तावली

६४

सिद्धिर्ब्रह्मांशं तर्वाति योगिनामपेक्षाबुद्धिर्बोद्धिर्वादि कारणमिति अपेक्षा
बुद्धिः केल्यत आह। अनेकेति॥ अनेके केल्वबुद्धिर्वासापेक्षाबुद्धिरु
च्यते। अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेल्यर्थः। इदं तु बोध्यं। यत्र निय
तैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिति न्नाबहुत्वसंख्या उत्पद्यते। यथा सेनावना
दाविति कंदलीकारः। आचार्यस्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यते। त
था च त्रित्वादिव्यापिका बहुत्वजातिः। सेनावनादावुपपन्नेपित्रित्वादे
वित्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थंच इतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते
बहुत्वस्य संख्यांतरत्वेपितु तारतम्याच्चावादित्यवधेयं। परिमाणं नि

॥ रूपयति ॥

६४

राहोतुपरिमाणजुच्यते॥ घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणं॥ प्रचयजन्तुं उदी
 र्दुर्बलं चयं निर्वर्त्ति॥ प्रचयश्चिद्विज्ज्वायः संयोगेन जन्त्यते॥ परिमाणं लका
 दो॥ नाशस्वाश्रयनाशतः॥ नाशस्त्यथापरिमाणस्य॥ एतत्कं निरूपयति॥ संख्याव
 तुष्टयत्वं स्यात्कत्रत्ययकारणं॥ एतत्कत्रत्ययासाधारणं कारणं एतत्कं॥ तस्मि
 त्तादिकं संख्यावत्॥ अथाहि॥ नित्येषु एकत्वेनित्यं॥ अनित्येषु नित्यं॥ अनित्यमेक
 त्वं आश्रयद्वितीयसंज्ञे चोच्यते॥ आश्रयनाशान्तरपति॥ तथा एक एतत्कमपि॥
 द्वित्यादिवद्विष्टयकत्वादिकमपीत्यर्थः॥ न नवयमस्मात्स्थयकरसादावन्त्यो न्याना बोना
 नते॥ तत्कथं एतत्कं गुणंतरं स्वीक्रियते॥ न नव एतत्कमेवास्तु न त्वन्या न्याना व इति वा
 च्यं॥ रूपं न घट इति त्रतीत्यनापत्तेः॥ न हि रूपे घटावधिकं एतत्कं गुणंतरमस्ति न वा

नेति१

वत्३

सि.मु.

६५

द

घटे घटावधिकं दृश्यत्वं मस्ति येन परं परा संबंधः कल्प्यते इत्यत आह ॥ अन्योन्यानां वृत्तीनां
स्पर्शरितार्थत्वमिष्यते ॥ अस्मात्प्रयुज्यमानं प्रतीतिं विवक्ष्यमाणं ॥ ननु शब्देनैव लक्षणमेव न त्व
र्थवैलक्षण्यमिति चेन्न ॥ विवक्ष्यमानं दृश्यत्वं दृश्यमिति धृतो नेत्यत्रापि पंचमी स्मात् ॥ तस्मा
दर्थयोगे पंचमी सोऽर्थेनियर्था न्योन्यानां वृत्तेभिस्तंगुणंतरंकल्प्यत इति ॥ संयोगेनिरूप्य
मिति ॥ अत्राशयेन स्यात्प्राप्तिरसैव संयोग इति ॥ तं विन न ते ॥ कीर्तितस्त्रिविधं स्वैव
आद्योत्पत्तरकमजः ॥ तद्यो न य संदज न्यो न वेत्संयोगजः परः ॥ आदिमः शेषे न शेषा
दि संयोगः परिकीर्तितः ॥ मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥ कपालतरु
संयोगात्संस्कृतं न योः ॥ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ॥ अनिधातो
नोदनं च शब्दे हेतुरिहादिमः ॥ शब्दादेतुर्द्वितीयः स्यात् ॥ एषः संयोगः सन्निपातः ॥

योगसूत्र

५५

६५

संयोगः॥ द्वितीयः उन्नयकर्मजः॥ तृतीयः संयोगज इत्यर्थः॥ तृतीयः स्यादिति पूर्वोक्तं नित्यं॥
आदिमः अभिधातः द्वितीयः॥ नोदनाख्यः संयोगः विनक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विना
गः॥ तं निरूपयति॥ विनागोपि विधातवेत्॥ एककर्मोद्भवस्याद्योद्वयकर्मोद्भवः परः॥
विनागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोपि द्विविधातवेत्॥ हेतुमात्रविनागो हेतुहेतुविनागः॥ श्रु-
॥ उदाहरणं तु शेषेन शैलविनागादिकं सर्ववद्वेध्यं॥ तृतीयो विनागजः॥ कारणमात्रवि-
नागजस्य॥ कारणकारणविनागजस्येति॥ आद्यस्तावद्यत्र कपाले कर्मततः क-
पालद्वयविनागः॥ ततो घटारंभकसंयोगनाशः॥ ततो घटनाशः॥ ततस्तै नैव कपाल-
संयोगेन कर्मणः कपालस्याकाशादिविनागो ज्ञेत्येति॥ ततस्तद्देशसंयोगनाशः त-
तउत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति॥ न च ते नैव कर्मणैव कथं देशांतरविनागो न ज्ञ-

न१ न्ययस्वज्ञानतो भवेत् ३। अथ परत्वं तदीया

दत्तसंयोगनारे विनागोनात्पथासिद्धे नवति॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परापरत्वे निरूप
यति॥ परत्वं चापरत्वं च द्विधे न परिकीर्तितं॥ देशिके कालिके च पितृर्त्त एव तु देशिकं
परत्वं सूर्यसंयोगं तौ देशिके॥ देशिकं परत्वं तं दृश्यं बुद्धितः स्यादितारितं तयोरसमवा
यी तु द्विकसंयोगस्तदाश्रये॥ देशिकं परत्वं तु बहुतरसूर्यसंयोगांतरितत्वज्ञानादुक्त
द्यते॥ एतदानीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते॥ अत्रावधित्वाद्यंतं तायापेक्षा॥ यथा पाटलि
पुत्रात्काशीनपेक्षप्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्षप्रयागोऽप्यस्ति॥ तयो
ऽदेशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायीसमवायीकारणं॥ तदाश्रये देशिकपरत्वापर
त्वाश्रये॥ द्विवाकरपरिस्पन्दन्यस्त्वज्ञानतो भवेत्॥ परत्वमपरत्वं तु तदीयात्पत्तु
दितः॥ अत्रत्यसमवायीस्यात्संयोगः कालपिंडयोः॥ अपेक्षाबुद्धिनाशे न नाशस्त्व

सि. सु.
६७

पानिरूपितः॥ अत्र परत्वमपरत्वं च कालिकं बोध्यं॥ यस्य स्वरूपं परित्यज्य द्रव्यं तस्य स्वरूपं परित्यज्य द्रव्यं अधिकः स ज्येष्ठः॥ यस्य नूनः सकृन्निष्ठः॥ कालिक परत्वापरत्वे ज्ञेयत्वं
एव॥ अत्र कालिक परत्वापरत्वयोः॥ एषां कालिकं दैशिक परत्वापरत्वात्॥॥ अत्र प्राज्ञो
बुद्धिं निरूपयितुं मह्यं बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः॥ अथावशिष्टो
अपरः प्रकारः परिदर्शयते॥ अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधं परिहृतं॥ अप्रमां निरूपय
ति॥ तद्धेतुतन्मतिर्यास्यादप्रमाया निरूपिता॥ तत्र पञ्चो विषयाः संशयादिप्रकी
र्तितः॥ आद्यो देहेष्टात्मबुद्धिः शंखादेषां तत्तन्मतिः॥ अद्यो देहेष्टात्मबुद्धिः शंखादे
षां तत्तन्मतिः॥ तवेति श्रवणरूपा सा संशयोऽप्यप्रदर्शयते॥ किंस्विन्नेरो वा स्यात्तुर्वेत्यादि
बुद्धिस्तु सशयः॥ तदन्तर्बतितत्प्रकारकं ज्ञानं ~~निरूपितं~~ नमश्चर्यः॥ तत्र पञ्चः

६७

अत्रमात्रपंचाद्योविषयसंशरीरद्वैनिश्चयरूपं तदात्मत्वप्रकारकज्ञानं संशयद्वै
 तः संशयश्चाद्याकारज्ञानं यत्तु निश्चयरूपं तद्वमशति संशयश्च ॥ किं स्थिति विनितके
 वा ३ ॥ निश्चयज्ञानमाह ॥ तदनाप्रकारधीस्तत्कारणतु श्रयः ॥ संशयो मतिर्यस्मादे नि
 भावः कत्रानावयोः ॥ तदनावाप्रकारकं तत्प्रकारकज्ञानं श्रयः ॥ साधारणदि नि
 धर्मस्य ज्ञानं संशयकारणं ॥ एकधर्मिकविरुद्धज्ञानावप्रकारकज्ञानं संशयश्च
 ल्यर्थः ॥ अत्रयसाधारणो धर्मोऽयः त ज्ञानं संशयकारणं ॥ यथा उच्यते तत्तत्त्वा एव सा
 यं एसाधरं ज्ञात्वा स्थाणुर्न वेति संदिग्धे ॥ एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणं ॥ यथा शृष्ट
 त्वनित्यानित्यत्वाद्दृष्टं शृष्टं गृहीत्वा शृष्टो नित्यो वेति संदिग्धे ॥ विप्रतिपत्तिस्तु शृष्टो नित्यो
 न वेत्यादि शृष्टात्मिका ॥ न संशयकारणं शृष्टव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनक

यादिष्यसंशयः॥ एवं साध्यसंशयादपि व्यापकसंशयादिकं बोध्यं॥ किंतु
संशयः कश्चिदस्ति

सि.सु.
६७

त्वत्तानावात्॥ किंतु तत्र श्रुतेन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति॥ एवं ज्ञाने प्रामा
ण्यसंशये धर्मज्ञाने धर्मिप्रियसेनिकर्षो वा कारणमिति॥ दोषो प्रमाया जनकः प्रमायास्तु
गुणे न वेत्तु॥ अत्र मां प्रतिदोषः कारणं॥ प्रमां प्रतिगुणः कारणं॥ तत्र पितादिरूपद्वि
षा अननुगतास्तेषां कारणत्वमन्यप्यतिरेकाद्देवसिद्धं॥ गुणस्य प्रमा जनकत्वं तु अत्र
मां सिद्धं॥ यथा प्रमा ज्ञाने सा मां कारणं नित्यं कारणं जन्या॥ जन्यज्ञानत्वात् अत्र प्रमाव
त्॥ न च दोषानावकं कारणमस्त्विति वाच्यं॥ पीतः शंखः इति ज्ञानस्य लेपितरूपदोषसत्ता
द्यं प्रमास्तु सति प्रसंगात्॥ विनिगमनाविहात् अनंतदोषानावकं कारणत्वमपेक्ष्य गुणका
रणताया न्याय्यत्वात्॥ न च गुणसत्वेऽपि पित्रेन प्रतिबंधाद्यं खेन नैव ज्ञानं अतः पितादि
दोषानावातां कारणत्वमवश्यं वाच्यं॥ तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पेनेनेति वाच्यं॥ तथा

६७

पन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं स्यापि हेतुत्वसिद्धेः ॥ एवं भ्रमं प्रतिगुणभावः कारणमि
 त्यस्यापि सुवचत्वात् ॥ तत्र दोषाः के इत्याकांक्षायामाह ॥ पितृदुरत्वादिरूपो दोषो नाना
 विधो मतः ॥ क्वचित्पितादिनृपेतादिदोषः ॥ क्वचिच्चंद्रादेस्त्यपरिमाणौ दुरत्वं ह
 दोषः ॥ क्वचित्सुवैश्वर्यजनमेमुं कवसां जनमित्येवमादयो दोषा ॥ अनुगतो ए
 वान्नातिजनकैरित्यर्थः ॥ अथ के गुणा इत्यपेक्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्श
 यति ॥ प्रत्यक्षे तु विशेषणविशेषणवता समं ॥ सन्निकर्षगुणस्तु स्यात् अथ त्व
 नुमितौ गुणः ॥ पक्षे साध्यविरहिते तु परमार्थगुणे न वेत् ॥ शक्यसादृश्यबुद्धि
 स्तु न वेत्तु नुमितौ गुणः ॥ शब्दबोधयोग्यतायास्तत्पर्यस्याथवा प्रमा ॥ गुणः स्यात् ॥ प्रत्यक्षे वि
 शेषणबहिर्लोपसंनिकर्षगुणः ॥ अनुमितौ साध्यवतिसाध्यव्याप्यवि
 शि

सि.सु.
६९

एवमग्रेष्वप्यप्रमाणानिरूपयति॥ नमन्निन्तुज्ञानमत्रोच्यते ननु यत्र शक्तिरजतयोः इमेर
जतेरतिज्ञानेनातन्त्ररजतांशेषि प्रमाणस्यात्॥ तन्नमन्निन्तुज्ञानावातमन्तआह
ह॥ अथवा तत्प्रकारं यन्नैतद्विशेष्यकं॥ तत्प्रमाणं तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं जा
नैप्रमेत्यर्थः॥ एवं सति विविक्त्यकं प्रमाणस्यात्स्य सप्रकारत्वात्वादातमाह॥ न
प्रमानापि नमस्यान्निर्विकल्पकं॥ प्रकारतादिभूत्येहि संबधानवगाहियत॥ ननु
दृष्टे कपि संयोगज्ञानमपि नमः प्रमाचस्यादिति चेन्ते॥ प्रतियोगिव्यधिकरणसं
योगात्ताववतिसंयोगज्ञानस्य नमत्वात्॥ ननु वृक्षे कपिसंयोगात्ताववच्छेदकाव
कपि छेदेन संयोगज्ञानं नमो न स्यात्॥ तन्न संयोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं॥ सं
योगात्ताववच्छेदे संयोगज्ञानस्य नमत्वात्॥ लक्ष्म्या ननु गमाद्वक्ष्यमाणं ननु गमेपिन
गाभावस्य प्रतियोगि

हतिः॥मीमांसकादि॥प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति॥तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वतः प्रका
शं शब्दात्तस्मिन् मौत्रोऽप्येते नैव गृह्यन्ते॥अहं नाम ते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्या ज्ञातता
प्रत्यक्षा तवाचे ज्ञानमनुमीयते॥सुरादिभिश्चालं मतेऽनुष्मवसायेन ज्ञानं गृह्यते॥स
र्वेषां मतेषु ज्ञानविषयकज्ञानेन तस्मिन्ने प्रामाण्यं गृह्यते॥विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं अ
तो ज्ञानवित्तिवैधो विषयः॥तन्म तं दूषयति॥प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तित
॥यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदा जनन्यासदशयन्त ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो
न स्यात्॥तत्र हि यदज्ञानं ताते तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः॥यदि
तु ज्ञानं न ज्ञाते तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः॥तस्मात्स्मिन्ने प्रामाण्यमनुमेयं॥
तथा हि इदं ज्ञानं प्रमासं वा हि प्रवृत्तिजनकत्वात्॥इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्र

सि.उ.
७०

मागंधवतिष्ठिबिबित्वप्रकारकज्ञानत्वात्॥ एवमिदं जलत्वप्रकारकज्ञाने प्रमासेहवतिज
लत्वप्रकारकज्ञानत्वात्॥ अत्र हेतुज्ञानं कथं ज्ञातमिति वाच्यं॥ एषिबिबित्वप्रकारकस्य
स्वतो ग्राह्यत्वात्॥ तत्र गंधग्रहे गंधवद्विशेषकस्यापि सुग्रहत्वात्॥ तत्प्रकारकत्वात्
तद्विन्ने द्विशेषकत्वं न परं ग्राह्यते॥ संशयात्तु रोधत्॥ ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वा
त्प्रमालक्षणे तद्विशेषकत्वं विशेषणं व्यर्थं॥ न च सौरजतार्थिनः प्रवृत्तिर्धर्मजननान् शु
स्यात्॥ तव मते न प्रमस्यानावादेति वाच्यं॥ तत्र हि हे
षाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतंत्रौ पश्चित्तरजतने दाग्रहस्य हेतुत्वात्॥ सत्यरजतस्तु हेतु
विशिष्टज्ञानस्य सत्वात्तदेव कारणं॥ अस्तु या तत्रापि नेदाग्रह एव कारणमिति॥ न च
न्याय्यातिः संभवति॥ रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिर्गमस्यानावात्॥ रं गेरज

७०

तबुद्धे ननु य पत्तिरिति चेत् ॥ सत्यं रजतस्य लेप्रवृत्तिरिति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः
कृतत्वाद्दन्तत्रापि तत्कल्पनात् ॥ न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ नुते
दग्रहः कारणमिति वाच्यं ॥ लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वात् ॥ इत्थं च रजतस्य वि रंगे
विष्टबुध्यतुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पने न क्षतिः ॥ फलमुखगौरव स्या
देष स्यादिति ॥ किंच रंगरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र कारणबाधोपि ॥ अ
पि च रंगरजतयोरिमे रजतरंगे इति ज्ञानं तज्जो न ययुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां ॥ रं
रजते रंगे रजते दग्रहे चान्यथा स्याति न यात् त्वन्मते रंगे रंगे दग्रहे तस्य रजते रजते दग्रहे त
रजतमे दैव हस्य च सत्वात् ॥ दोषादेव रंगे रजतमे दग्रहे तस्य रजते रंगे दग्रहे हस्य च सत्वात् ॥ किं
ग्रहे चानुमिति नैदग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदेव न्हियाप्य धूमवने दग्रहे हनुमिति निर्वावा
प्रति

यादृचा वा शेषज्ञातं कारणं तदा अयोगोक्तं वा द्रव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधोदापतितं

सि. मु.
७१ त्

धा. सैयमुन्नमतः पाशारज्जुः ॥ इति चान्यथा रज्जुः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं ॥ रं रं रजत
तपो जानामि तु न वा ॥ इति संक्षेपः ॥ पूर्वव्याप्तिरुक्ता तत्र पायत्तुतदिति ॥ इत्यत
स्तद्वर्धयति ॥ व्यभिचारस्याग्रहेण सहचारग्रहस्तथा ॥ हेतुव्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिद्
कानि वर्तकः ॥ व्यभिचारग्रहसहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणमित्यर्थः ॥ व्यभिचा
राग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकं ते देनावः कारणं ॥ एवमन्यथ्यतिरेकान्यो सहचार
ग्रहस्यापि हेतुता ॥ ननु यो दर्शनं तु न कारणं ॥ व्यभिचारासूत्रे स ह दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहादक
विश्वव्यभिचारशंकाविधूतनद्वारा न यो दर्शनं ननु प्रयुज्यते ॥ यत्र न यो दर्शनेऽपि शंका
नापेक्षितत्र विषये बाधस्तु कोपेक्षितः ॥ तथा हि बहिर्विरहिण्यपि धूमः स्यादिति य
थाशंका नवति तदसावन्निर्धूमयोः कार्यकारणभावप्रतिसंधानान्निवर्तते ॥ य

कृत्वा २

३

७१

कर

यं पञ्चिमान्नस्य तदहं मवान्नस्य कारणं विना कार्यं न सते ॥ यदि च कचित् कारणं विना धिने वि
ष्यति ॥ अहेतुकरवानविष्यति इति तत्रापि आशंका न भवति ॥ तदा सा व्याख्या तदपसारिणी या ॥
यदि कारणं विना कार्यं स्यात् तदहं मवान्नस्य कारणं विना कार्यं न सते ॥ तदहं मवान्नस्य नियमत उपा
तवे वनस्याहिति यत्र सत एव शंका नावत् ॥ तितत्रैतर्कापेक्षापीति ॥ तदिदं उक्तं तर्क
विद्धं कानि वर्तक इति ॥ इदानीं उपाधि निरूप्यति ॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोः व्यापक
स्तथा ॥ स उपाधिर्न वेत्तस्य निष्कर्षो यत्र दर्शयते ॥ साध्यत्वानिमता व्यापकत्वे सति साध
नत्वानिमता व्यापकत्वं इत्यर्थः ॥ ननु सस्यामो मित्रात नयत्वादित्यत्र शाकपाक
नत्वं नोपाधिस्यात् ॥ तस्य साध्यव्यापकत्वानावात् ॥ इयामस्य घटादावपि सत्वादेवं
वायुः प्रत्यक्षः ॥ प्रत्यक्षस्य शाश्वतत्वादित्यत्र ॥ इतरूपत्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्या

सि.उ.
७२

त्मादिषु सत्त्वाशत्रु रूपा जा बात॥ एवं ध्वं सो विनाशो जन्यत्वादि सत्त्वावत्वं नोपाधिः स्याद्वि
नाशित्वस्य प्रागजावे सत्त्वात्तत्र जावत्वा नादिवोति चेत् ॥ बद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वं तद्वर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे नोत्तर्यात् ॥ मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्याम
त्वस्य व्यापकं शकपाकजत्वं ॥ मित्रातनयत्वावच्छिन्नसाधनव्यापकं च ॥ बहिर्द्वय
त्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकं उद्भूतस्त्ववत्वं ॥ बहिर्द्वयत्वावच्छिन्नसाधनस्य व्या
पकं च ॥ एवं ध्वं सो विनाशो जन्यत्वादि सत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं जावत्वं ॥ स
ध्येतौ तु एतादृशधर्मो नास्ति यद्वच्छिन्नसाध्यपकं तद्वच्छिन्नसाधनस्य व्या
पकं किंचित्स्यात् ॥ व्यभिचारिणितु ॥ उपाध्यधिकरणं यत्सोध्यधिकरणं यन्नोपाधि
शून्यसाध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणं तत्तदन्तरत्वावच्छिन्नसाध्यस्य

स्य व्या

७२

आपकत्वंसाधनस्यचां आपकत्वंउपाधिः संनवति^{ति} अतएवलक्ष्मणमुपाधित्वरूपमेतदनुसा
रेणदर्शयति॥ सर्वेसाध्यसमानाधिकरणः सुउपाधयः॥ हेतौरेकाग्रये एषां स्वसाध्यव्यतिचारि
स्व ता॥ स्वउपाधिः॥ स्वचसाध्यं चसाध्येतयोर्व्यतिचारितेत्यर्थः॥ उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्य
तिचारस्यानुमानमुपाधेस्तुप्रयोजनं॥ स्वव्यतिचारेणसाध्यव्यतिचारानुमानमुपाधेः प्र
योजनं॥ तथाहि॥ यत्रशुद्धसाध्यसाध्यव्यापकता^{उपाधिः} तत्रशुद्धेनोपाधिव्यतिचारेणसाध्यव्य
तिचारानुमानं॥ यथाधूमवान्बन्धेरित्यादौवन्निर्धूमव्यतिचारीभाईधनव्यतिचारित्वात्॥
इतिव्यापकव्यतिचारिलेव्याप्यव्यतिचारावश्यत्वात्॥ यत्रकिंचिद्व्यर्थावहितसाध्यस्यव्याप
कउपाधिः तत्रतद्वर्तमानव्यतिउपाधिव्यतिचारेणसाध्यव्यतिचारानुमानं॥ यथासंशामोमित्रात
नयत्वादित्यादौमित्रातनयत्वंस्यामत्यव्यतिचारीमित्रातनयेणकपाकजनत्वव्यतिचारित्वा

सि.मु.
७३

हिति॥ बाधानु^{नी} तपक्षेतरस्तुसाध्यव्यापकताया^ह कप्रमाणं नावात्स्यमाधात कत्वाचनोपाधि
॥ बाधोन्नातस्तुउपाधिर्नवत्येव॥ यत्रवर्त्त^{नु} कृतकत्वादित्याहै प्रत्यक्षेणवन्देस्तत्त्व^उ
महेवत्तीतरत्तमुपाधिष्यस्यत्पाधेः साध्यव्यापकत्वादिकंसंदिह्यतेसंसदिधोपाधिः॥ प
क्षेतरस्तुसंसदिधोपाधिरपिनोक्तावनीयः कथकसंप्रदायातुरोधादिति॥ केचित्तु॥ सत्यति
पक्षोत्थापनमुपाधेः प्रयोजनं॥ तथाहि॥ अयोगोलकंधर्मवन्देरित्याहै अयोगोलकंधर्मा^द
नाववत्॥ आर्द्धधनात्तावाहितिसत्प्रतिपक्षसंनवात्॥ इत्थंचसाध्यसाधनव्यापकोपिक्
चिउपाधिः॥ यथाकरकाष्टपिबीकविनस्पर्शवत्वादित्याहै अनुप्याशीतस्पर्शवत्त्वे॥ नचा
त्रत्वरूपासिद्धिरेवदूषणमितिवाच्यं॥ सर्वत्रोपाधेर्दूषणंतरसांकर्यादत्रैसाध्यव्यापकः
पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः॥ शब्देपमानयोर्नैवदृष्ट्यक्रामाणमिष्यते॥ अनुमानगतार्थ^{७३}

त्यादिति वैशेषिकं मतं। वैशेषिकं मे ते प्रत्यक्षमनुमाने च प्रमाणं॥ ब्राह्मणं प्रमाणं चोक्तुमानं विष्णुं प्रा- धयैव
माणं तथा हि॥ इदं न गामस्य जेति वैदिकं पशुनिवृत्त्या- र्थं विषयस्मारितपरार्थ- त्य
संसर्गज्ञानपूर्वकालि॥ आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वात् घटमानयेति पदकदंबवत्॥
यदा॥ एते परार्थमिदं संसर्गवंतः॥ योग्यतादिमत्पदेषु स्फुटितत्वात्॥ तादृशपरार्थेतर
तां बत्॥ दृष्टं तेपि दृष्टं तरेण साध्यसिद्धिरिति॥ एवं गवयप्रत्यक्षानंतरं गवयपदं गवयतं
प्रवृत्तिनिमित्तकं॥ असति हृत्यंतरे हृदं तत्र प्रयुज्यमानत्वात्॥ असति हृत्यंतरे हृदं यच्चन
हृदं प्रयुज्यते तत्र तत्र प्रवृत्तिनिमित्तकं॥ यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं॥ यदा गवयप
दं सत्र प्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावतात् गवयत्वप्रवृत्तिनिनि
तकत्वं नास्ते॥ तन्मत्तं दूषयति॥ तन्मत्तमपि नाप्यप्रिवोधं शृणुदिवोधतः॥ साप्तिज्ञानं

२ यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्र व्याप्तिरिति स्थितिः पद
राष्ट्र

सि.मु.

७४ ति

विक्षापिशादबोधस्यानुत विकल्पात् ॥ न हि सर्वत्र अवलोकनं तद्व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति किंचित्
वैत्रं ॥ राष्ट्रच्छले ॥ ज्ञानं कल्प्यं धित्वा ॥ राष्ट्रबोध एव किं न स्यात् क्रियते इति ॥ तत्रैवेधमनुमा
नस्य केवलान्वयिने दत्तः ॥ द्वैविध्यं तु न वेध्यातेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्य
तिरेकादयोच्यते ॥ अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयि-वेध-लव्यतिरेकिने दत्तः ॥ तत्रासद्विप
क्षः केवलान्वयी यथा सेयं अनिधेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्येव सेयत्वादिपक्षासत्त्वं ॥ अस
त्सपक्षः केवलव्यतिरेकी ॥ यथा दधि वीरतरे न्योनिधते गंधवत्त्वादित्यादौ तत्र हि जलादि
चतुर्दशनेदहर्वमसिद्धतया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ॥ सत्सपक्षविपक्षा
न्यव्यतिरेकी ॥ यथा वह्निमान्द्रमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलहा
रादेः असत्त्वादिति ॥ तत्र हि व्यतिरेकि-कि-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने करणं तदर्थं व्यतिरेकर

तस्यैव

अन्वय
व्यतिरेकि

७४

आसिनिर्वृत्तिः॥साध्यानाव्यापकत्वं हेतुजावस्य यद्देव॥साध्यानाव्यापकीकृताना
वप्रतियोगित्वमित्यर्थः॥अत्रेदेवोध्यं॥येनसंबंधेनयत्रयेनरूपेणव्यापकतागृह्यतेत
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगीताकतद्वर्गवच्छिन्नाभावकज्ञानात्तत्संबंधेनयदेवशि
न्नप्रतिव्यापकतागृह्यते॥तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मावच्छिन्नाभावस्य त४
सिद्धिः॥इत्यंचयत्रविशेषणतासंबंधेनेतरत्वव्यापकत्वगंधाभावगृह्यतेतत्रगंधा
भावभावनेनेतरत्वात्पंताभावःसिध्यति॥यत्रतुतादात्म्यसंबंधेनेतरव्यापकतागृह्यतेतत्र
तादात्म्यसंबंधेनेतरस्याभावःसिध्यति॥सएवातोत्याभावः॥एवंयत्रसंयोगसंबंधेन
ह्रस्वप्रतिवन्नेव्यापकतागृह्यतेतत्रसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्त्यभावनेन
जलरूदेसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्माभावःसिध्यतिअत्रचव्यतिरेकमा

सि. यु.
७५

मिज्ञाने व्यतिरेक सहचारज्ञानं कारणं ॥ केचित्तु ॥ व्यतिरेक सहचारेण न्यय व्याप्तिर्गृह्यते ॥ ननु व्यतिरेक व्याप्तिज्ञानं कारणं ॥ यत्र व्यतिरेक सहचारो व्यतिर्गृह्यते सत्र व्यतिरेकं सुच्यते ॥ साध्यसिद्धिस्तु घटादविवक्षाता ॥ पश्चात्स्थितिवीत्यावच्छेदेन साध्यत इति वदंति अर्थपक्षेस्तु नैवेद घटाकुत्रामाणमिष्यते ॥ व्यतिरेक व्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सामतः अर्थापत्तिं प्रमाणं तरेके चिन्मयेते ॥ तथा हि ॥ यत्र देवदत्तस्य शतवर्ष जीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृह्य सत्त्वं च प्रत्यक्षावगतं तत्र शतवर्ष जीवित्वात्पथानुपपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्यते ॥ तदप्यनुमानेन गतार्थत्वात् नैष्यते ॥ तथा हि ॥ जीवित्वस्य बहिः सत्त्वं गृह्यत्वात्तरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायौ गृह्य सत्त्वा बाधा ॥ इति ॥ सत्त्वं ननु मिता जायते ॥ पीनो देवदत्तो हि वा ननु केश्यादौ पीनत्वस्य ज्ञानेन व्याप्यत्वावगमादौ जनं सिध्यद्वा नो जन बाधे रात्रौ

देवदत्त
७५

अभावप्रत्यक्षरयानुभा विकलादनुपलंभोपिनप्रमाणान्तरं १ किं च अनुपलंभस्यैव
ज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानोत्तराण्येव तात्पर्यस्य हेतुत्वं ज्ञातस्य हेतुत्वं तु तत्राप्यनुपलंभोत्तरापेक्षेत्यनवस्था।

ध्य जनंति तांति॥ एवं चेष्टादिनप्रमाणान्तरं तस्माः संकेतग्राहकस्मारकत्वेन स्विप्यादिसम राष्ट्र
शा जत्वा छाद एवोत्तर्नवति॥ यदितुव्याप्तादिग्रहस्तदा अनुमितिरेवेति॥ सुखं निरूपय
ति॥ सुखं तु जगतामेव कामं धर्मेण जायते॥ काममनोनिता विषयः॥ धर्मत्वेन सुखत्वे धर्मेणेति
न कार्यकारणसावयत्यर्थः॥ सुखं निरूपयति॥ अधर्मजं दुःखं तस्मात्प्रतिकूलं सचेतसां।
॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभावः॥ प्रतिकूलं सर्वेषां स्वात्ता विकद्वेषविषयस्त
र्था इच्छां निरूपयति निदुःखत्वे सुखे चेष्टातेनादेव जायते॥ इच्छा तु तदुपाये स्यात् इच्छेया
यत्तदीर्यदि॥ इच्छा हि फलविषयिणी॥ उपायविषयिणी वा॥ फलं सुखं दुःखानावच्छा॥ त
त्र फलेच्छां प्रति संकारेण॥ अत एव फलं पुरुषार्थः संनवति॥ यत्तत्तत्सुखवृत्तित
या विषयते॥ इतरेच्छाधीनेच्छा॥ विषयकत्वं फले तोर्थः॥ उपायेच्छां प्रतिशुद्धसाधनतासा

फलज्ञा
तपुरुषार्थ इति तत्त्वक्षणात्

मि.मु.

७६

क.मि.

नकारणं॥ चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छादुयानवेत्ता॥ तद्धेतुः कृतसाध्यैः साधनत्वमिति नवे
त॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयणी चिकीर्षा॥ पाकं कृत्यासाध्यं नुनवात् यार
॥ चिकीर्षाप्रतिसाध्यताज्ञानं कारणं॥ इष्टसाधनताज्ञानं च॥ अतएव ह्यस्मादौ कृतिसाध्यता
ज्ञानान्नचिकीर्षा॥ बलवद्विष्टहेतुत्वमिति स्मात्प्रतिबंधिकबलवद्विष्टसाधनताज्ञानं
प्रतिबंधकं॥ बलनद्वेषः प्रतिबंधक इत्यन्ये॥ तदहेतुत्वबुद्धेस्तदहेतुत्वं कस्यचित्ते॥ ब
लवद्विष्टाजनकं॥ ज्ञानं कारणमित्यर्थः॥ द्वेषनिरूपयति॥ द्विष्टसाधनताबुद्धिर्न
वेदेषस्य कारणं॥ बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं॥ तेनानांतर्ययुः खजेन केपाकादौ नद्वेषः क ३
॥ यत्ननिरूपयति॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तां चिकी
ः परिकीर्तितं॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोर्निबलत्वे दृष्टत्वं तद्विध इत्यर्थः॥ चिकीर्षाकृतिसा
द्वेषस्य कारणं॥ बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबंधकं॥ प० ३

उपादानस्य पदवायिका रणस्य
प्रत्यक्षं प्रवृत्तैः कारणमिति ॥ १०१५

धेहसाधनत्वमतिस्तथा ॥ उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं न वेत् ॥ निवृत्तिस्तु न वेदे
बादि ॥ हसाधनताधियः ॥ मधुविषसंघकात्ततो जना ये बलवद्वैशानुबंधितेन च
कीर्णतावात् ॥ न प्रवृत्तिरिति नावः ॥ कृतिसाध्यताज्ञानादिवृत्तवदनिष्टाननुबंधित्य
ज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकात्प्रवृत्तौ कारणमिति वदति ॥ कार्यताज्ञानं प्रवर्तक
न ५ मिति गुरवः ॥ तथा हि ॥ ज्ञानेन प्रवृत्तौ जनेनीया ॥ चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति
॥ साचकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या ॥ इच्छायां स्वप्रकाराधीसाध्यत्वनियमात् ॥ चिकीर्षा
हिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छातत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारः तत्राकारकज्ञानं चिकीर्षायां त
द्वारप्रवृत्तौ च हेतुः ॥ न त्विह साधनताज्ञानं तत्र हेतुः ॥ कृत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापेते ॥ क
ृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबंधकमिति चेत् ॥ तदज्ञानावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य
लघुत्वात् ॥ न च द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात् ॥ ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंघकात्तनश

नि २

व ३

यां ५

प्रकारक

कृति १६

नि

सि.मु.
७७

लेचैत्यवं दनेच प्रवृत्त्यापत्तिः॥ कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति चेत्॥ स्वविशेषणवत्ताप्र
तिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्॥ काम्येपियागपाकाहैकामनां विशेषणं
॥ ततश्च ववैलं दृष्टानुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततः प्रवृत्तिः॥ इति तत्त
श्च नो जनेन प्रवर्तते॥ तदानीं कामतायां पुरुषविशेषणत्वात्तात्॥ नित्येच सौचा
दिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः॥ न
नु तदपेक्षया लाघवेन वलव दृष्टानुबन्धि साधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतु ३४५
रस्तु॥ वलव दृष्टानुबन्धित्वं चेहोत्यतिनंतरीयकतुः स्वाधिकतुः स्वाजनकत्वं॥ वल
बोद्धेऽपि प्रयतुः स्वाजनकत्वं वेति चेत्॥ इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपत्तज्ञा
ल तु मशकत्वात्॥ साध्यसाधनत्वयोर्विरोधात्॥ असिद्धस्य हि साध्यात्सिद्धस्य साधन
त्वम्॥ नचैकमेकैकैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते॥ तस्मात्कालनेरादुनयं ज्ञायते॥ ७७
नि ४ नि ४

मैवं॥ लाघवेन वज्रवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्
 त्॥ न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः॥ यदा कदाचित् साधनत्वयोरविरोधादेकदा सा
 ध्यत्वसा ३ धनत्वयो न ज्ञानात् त्॥ न वीनास्तु॥ ममेहं कृतिसाध्यमिति ज्ञानेन प्रवर्तकमनागते
 तस्य ज्ञानमशक्यत्वात्॥ किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदि एतादृशं स्वस्य संधाय
 ५ साधनता तत्र प्रवर्तते॥ तेनौदनकामस्य ते ज्ञानवतः तदुपकरणवतः पाकं कृतिसाध्यं तादृ
 प्रति ४ शब्दादिति संधाय पाके प्रवर्तन इत्याहुः॥ तन्न॥ स्वकल्पितजिह्वादिप्रवृत्तौ यौव
 च प्रवृत्तौ ३ ने कामोद्देहादिना संनो गार्होतदनावात्॥ इदं तु बोध्यं॥ इदानीं दृष्टसाधनत्वादि
 वर २ ज्ञानं प्रवर्तकं॥ तेन न विद्यैराज्ये वा जस्य न प्रवृत्तिः॥ तदानीं कृतिसाध्यताज्ञानाना
 वात्॥ एवं तद्विज्ञानेन प्रवर्तते॥ तदानीं मिष्टसाधनत्वाज्ञानात्॥ प्रवृत्ते चरे तं

साध्यत्व २

प्रति

तं

सि.मु.ली.
७८

षट्षपितृवितो विषादिनक्षत्रे ॥ तद्दमी वलवदनिष्टाननु बंधं ज्ञानात् ॥ नचास्तिकस्या
गम्या गमनरुचुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबंधं कसाधनत्वाज्ञानादिति
वाच्यं ॥ उत्कटरोगादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् ॥ ॥ हृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानात्तान्त्रिकीर्षाप्रवृत्ता ॥ किंतु इष्टसाधनता
ज्ञानादिज्ञानात् ॥ कृतिप्रवृत्तिरूपा बोध्या ॥ तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपंचक
संचारेन प्रवृत्तिः ॥ इत्थंच प्रवर्तकः ॥ नुरोधात् विधेरपि वाच्यं ॥ इत्थंच विम्वजितो
यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गफलं कल्पते ॥ नन्वेतदः संध्यामुपासीतेत्या
दौ इष्टानुत्तरेः प्रवृत्तिकथं ॥ नचार्थवादिकब्रह्मलोकादिप्रत्यवायाद्यज्ञावाक्यफलमि
ति वाच्यं ॥ तथा सतिका म्यत्वे नैमित्तिकत्वयोरिव नरणी आद्यादौ काम्यत्वे

तत्रादिनि

श्र ५
वा ४

धृथा न वादि
सा ह

७८

पन १॥ ताज्यापतेः ॥ कामनाभावे उत्तराग्रसत्के ॥ इत्थंच यत्र फलं श्रुतिस्तार्थवाद इति चेन्न ॥ अह
आद्यादौ नित्यत्वं